

**NEKI MOMENTI RAZVOJA FAŠISTIČKOG POKRETA NA
PAZINŠTINI U OKVIRIMA OPĆEG RAZVOJA »ISTARSKOG
FAŠIZMA« 1919-1929
(kroz komentare arhivske građe)**

Mr. Darko DUKOVSKI
Štinjan
Puntičela 24

UDK 329.18 (497.5-2 Pazinština) »1919/1929«
Izvorni znanstveni članak
Primitjeno 31. listopada 1992.

Tek na temelju nekolicine dokumenata iz arhivskih fondova Povijesnog arhiva u Pazinu i Državnog arhiva u Trstu, autor je pokušao dati više »letimičan« osvrti na nastanak i razvoj fašizma i fašističkog pokreta na Pazinštini. Kako bi posebnosti ovoga razvojnoga procesa bile uočljivije (dinamika razvoja, socijalna, nacionalna i starosna struktura, osnovne političke orijentacije unutar pokreta), ukratko je izloženo opće političko okruženje, odnosno datosti poratne istarske političke scene, kao jednog od najvažnijih uvjeta nastanka i razvoja fašizma na ovim prostorima.

Predstavljeni su samo osnovni elementi razvojnih procesa i to u onom opsegu koliko je to »dopuštala« u radu korištena arhivska građa bez ikakvih ambicija cjelovitoga prikaza, ali s neskrivenom namjerom naznačavanja uloge, odnosno učešća fašizma na Pazinštini u onome što u posljednje vrijeme historiografija bilježi kao »provincijski« i »pogranični« fašizam, ili konkretnije »istarski fašizam«.

I. PRETHODNA NAPOMENA

Jedini pravi motivi koji me uvijek i iznova navode na ustrajnost u istraživanju povijesnoga fenomena fašističkoga pokreta u Istri mogu se objasniti mojim nastojanjem da utvrdim povijesni kontekst cjelokupnoga međuratnoga događanja, ali i onime što Ernst Nolte na samome početku svoje knjige »Der Faschismus in seiner Epoche« (»Fašizam u svojoj epohi«, u prijevodu i izdanju Prosvete, Beograd, 1990), lucidno zaključuje, a što je i 26 godina nakon prvog izdanja njegove knjige još uvijek primjenjivo i aktualno na našim prostorima: »(...) Kapitalizam i komunizam, liberalizam i konzervativizam, mogli su se voljeti ili mrzeti, smatrati da su perspektivni ili odumiru, znalo se otprilike o čemu je reč, prijatelji i neprijatelji bili su poznati. Jedni su smatrali fašizam reakcionarnim, drugi revolucionarnim, nekima je izgledao kao zbirni pojam za sve protivnike vlastite partije, a drugima je izgledao kao maleni odlomak jednog od vajakada poznatoga stava. Pre svega, izuzetne razlike u određivanju obima morale su

da stvore zabunu, čime se objašnjava zašto do danas *gotovo da nije započeto naučno istraživanje* (naglasio autor) (...)»¹

Znanstveno, arhivalno istraživanje istarskoga fašizma, bar u njegovoj prvoj etapi, nužno se pojavljuje kao istraživanje »istarskih fašizama«. No, kasnije, s bogatijom spoznajom, mogu se iznaći zajednički elementi koji čine »supstrat«, odnosno suštinu povijesnoga fenomena koji nazivamo »istarski fašizam«.

Analizom arhivske građe, onakve kakva jest (podijeljena prema kronološkom i administrativno-upravnom principu), te njenom međusobnom komparacijom (kompatibilnih informacija), lako se dođe do zaključka da se fašizam i fašistički pokret u procesu stvaranja istarske političke scene nakon rata, nisu svugdje podjednako ni istovremeno razvijali. Neki pokazatelji uvjerljivo govore da čak ni u političko-ideološkom odnosno u generičkom smislu, fašizam nije bio istovjetan a još manje jednakoznačan.

Ovoga puta ne bih pisao o obimu i vrijednosti arhivske građe, i to zato što ni sâm, do sada, nisam uspio pregledati sve relevantne arhivske fondove. No, ipak mogu odgovorno ustvrditi da pojedini fondovi za razdoblje 1919-1929/30 ne raspolazu onim obiljem građe koja bi omogućila detaljnije i sustavnije istraživanje. Ova se opaska prije svega odnosi na fundus Povijesnog arhiva u Pazinu, a jednim manjim dijelom i na fundus Državnog arhiva u Trstu (Archivio di Stato di Trieste).

Najveća prepreka sustavnosti jest razlika u kakvoći i obimu relevantne građe u pojedinim fondovima, koja se odnosi na pojedine teritorijalno-administrativne cjeline međuratne Istre. U tom smislu Pazinština spada u one istarske »zone« koje »oskudijevaju« relevantnom građom. Zato ću razvoj fašizma na Pazinštini pokušati ocrtati samo u nekim njegovim važnijim naznakama i to tek kroz odabranu građu pronađenu u fondovima Historijskog arhiva (Civilni komesarijat Pula, Civilni komesarijat Pazin, Civilni komesarijat i Generalni vicekomesarijat Poreč, Prefektura Pula, Potprefektura Pula, Potprefektura Pazin) te u fundusu Državnog arhiva u Trstu (Generalni civilni komesarijat te Vojni gubernij).

Prije nego se upustim u komentar pojedinih dokumenata reći ću da je razvoj fašizma na Pazinštini uvjetovan, kako etničkom strukturom (većina hrvatskog življa) i socijalnom konfiguracijom (uglavnom se radi o poljoprivrednicima, sitnim zemljoposjednicima, bezemljašima-kolonima; većina stanovništva živi na selu i vezana je za zemlju), tako i općim tenzijama u razvoju političkoga života nakon rata, odnosno razvojem političkih stranaka koje su djelovale na tomu području, te određenom političkom tradicijom. Do danas analizirana arhivska građa dopušta određenu rekonstrukciju prošle zbilje s obzirom na nastanak pokreta, na njegovu ulogu u političkome životu Pazinštine i Istre, te s obzirom na određena unutarnja ideološko-politička previranja.

Kako nas ovdje zanima uglavnom politički moment okruženja u kojem je nastao fašistički pokret, to ćemo dati kratki kroki, odnosno samo pregled političko-stranačkog kontinuiteta u Istri do 1918. i neposredno nakon rata, do pred parlamentarne izbore 1921. godine.

¹ E. NOLTE, *Fašizam u svojoj epohi: francuska akcija, italijanski fašizam nacionalsocijalizam*, Beograd 1990, 8.

II. ISTARSKA POLITIČKA TRADICIJA

Jedan od ključeva za razumijevanje međuratnoga političkoga života u Istri predstavlja i poznavanje predratne političke scene, posebice perioda 1907-1915, na čiju tradiciju se, barem u prvo vrijeme, oslanja poslijeratni politički život. Drugi je ključ u prihvaćanju činjenice da se svi ti klasni, nacionalni, politički, pa i kulturni procesi u Istri u principu ne odvijaju linearnom progresijom. Oni se čak ne odvijaju ni istovremeno, pa tako ni jednakomjerno, a ponekad čak ni progresivno. Razlike su ponekad neshvatljivo velike, tako da i one predstavljaju onaj negativni čimbenik koji će otežavati afirmaciju suvremenoga stranačkog sustava.

Već od prvih stvarnih početaka organiziranoga stranačkog života, krajem sedamdesetih i u prvoj polovici osamdesetih godina 19. stoljeća, pa do pred sâm rat 1914. godine, vodeće političke snage, direktno suprotstavljene, bile su okupljene u Talijanskoj liberalnoj ili nacional-liberalnoj stranci (Partito liberal nazionale, dalje PLN) i u Hrvatsko-slovenskoj narodnoj stranci (dalje HSNS), koja je u suštini više bila neka vrsta političke koalicije no što je činila jaku i homogenu političku stranku.²

Njihova politička aktivnost, a zatim i organizacijska struktura, bile su utemeljene isključivo na nacionalnim principima, a tako su koncipirani i njihovi politički programi, s tom razlikom što je HSNS težio k izjednačavanju osnovnih nacionalnih prava hrvatskog i slovenskog življa s talijanskim, dok je talijanska buržoazija željela zadržati status quo. U prvoj dekadi 20. stoljeća, s nastankom socijalističkoga pokreta te sa zaoštravanjem klasno-političke konfrontacije, obje stranke prihvaćaju građansku orijentaciju, distancirajući se od socijalističkoga radničkoga pokreta.

Talijanska kršćansko-socijalistička stranka (Partito cristiano sociale, dalje PCS), imala je među Talijanima velik broj pristalica. Materijalnu i duhovnu potporu dobivali su od crkve, a i najvažniji i najagilniji aktivisti bili su talijanski svećenici. Nastala u Italiji pod utjecajem pape Pija X te stjecajem povijesnih okolnosti i burnih političkih događaja, kao politička stranka, talijanski su kršćanski socijalisti nastupali na parlamentarnim izborima 1907. i 1911. godine. U Istri je nagli porast pristalica stranke zabilježen 1913. godine, kada je došlo do udruživanja svih katoličkih udruženja i društava u većim mjestima zapadne, sjeverozapadne i istočne Istre (Rovinj, Poreč, Umag, Kopar, Piran, Izola i Labin).

Socijalni program stranke bio je prilagođen sociostrukturi tih dijelova Istre: ribarima, težacima, sitnim zemljoposjednicima, slobodnim gradskim profesijama i inteligenciji. Zalagala se za ograničenu agrarnu reformu, te za zaštitu sitnotrgovačkih i sitnopošjedničkih interesa. Ipak, nikad nije uspjela zadobiti povjerenje većine istarskoga življa.³ Njihov program, u širem povijesno-političkom kontekstu, zasnivao se na enciklici pape Leona XIII - *Rerum novarum* iz 1891. godine, a podudarao se i sa programima austrijske Kršćansko-socijalne stranke i sa programom kršćansko-socijalne struje u Hrvatsko-slovenskoj narodnoj stranci (Mahničeve pristalice). Vodili su stalni verbalni duel s talijanskim liberalima i sa socijalističkim pokretom. S liberalima su se razilazili u pitanjima talijanske iredentističke politike u Austriji, pa su ih ovi smatrali

² V. BRATULIĆ, *Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda*, u zborniku: Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 289-334.

³ N. VALERI, *La lotta politica in Italia dall'unità al 1925: idee e documenti*, 3. edizione riv. e ampl., Firenze 1962, 118-120.

»proaustrijskom« strankom. Zanimljivija je povijesna činjenica da je nakon propasti Austro-Ugarske veći broj pristalica ove stranke prešao u redove talijanskih socijalista, a od 1921. godine - komunistima.

Kao politički kuriozitet treba napomenuti da je do 1915. postojala i Njemačka pučka stranka, najmanja i, vjerojatno, politički »najbeznačajnija«, stranka (na izborima 1907. osvaja 35 glasova, 1911. nije nikoga kandidirala, a na posljednjim izborima za Istarski sabor, pred rat, osvojila je 200 glasova), koja je, djelujući isključivo u gradu Puli, nagovještavala postojanje njemačkog etničkog elementa. Članstvo stranke regrutiralo se uglavnom iz oficirskih obitelji ali i iz pripadnika sitne trgovačke buržoazije i slobodnih zanimanja. Stranka se zalagala prvenstveno za kulturni, a manje za politički prestiž i prosperitet njemačkoga stanovništva i to isključivo na lokalnoj razini. Po veličini i značenju približila joj se Talijanska demokratska stranka (Mazzinijevci), koja u predratnom razdoblju nije odigrala značajnu ulogu, ali je zato bila »rasadnik« političara koji će osvojiti istarsku političku scenu nakon rata.

Na području Istre djelovale su, s većim ili s manjim uspjehom, i dvije socijaldemokratske stranke, organizirane također na nacionalnome principu. To su Jugoslavenska socijaldemokratska stranka (osnovana 15. kolovoza 1896. u Ljubljani), i Talijanska socijaldemokratska stranka (osnovana 25. prosinca 1897. u Trstu), sa sjedištima u Trstu. No, njihova cjelokupna politička akcija do 1914. godine nije izvršila neki dublji ili zapaženiji utjecaj na istarski politički život. Glavni uzrok tomu svakako je u činjenici da zbog nepostojanja razvijene klase »...produktivnih slojeva...« u tom »...tek izgrađenom industrijskom aparatu...«,⁴ nije postojao ni nekakav kontinuitet u radničkim akcijama.

Pred sam ulazak Italije u rat (1914/1915), talijanske političke snage zahvatio je proces političke diferencijacije, po uzoru na slične procese u Italiji, podijelivši članstvo i stranačke simpatizere na »intervencioniste« i »neutraliste« (iako ovih potonjih u pravome smislu nije ni bilo), da bi ulaskom Italije u rat 1915. godine, javni politički život u Istri bio potpuno paraliziran. Rukovodstvo i članstvo talijanskih građanskih stranaka ubrzo je raspršeno. Jedan je dio interniran ili je emigrirao u Italiju, dok se drugi potpuno politički pasivizirao.⁵

Prije sloma austrijske vlasti, politički i socijalno-ekonomski razvitak uzrokovao je nagli pad autoriteta vodeće Talijanske liberalne stranke i sloja talijanske buržoazije koji ju je podržavao, »lansirajući« istovremeno posve novu formu na poratnom političkom horizontu, organiziranu sitnu buržoaziju, koja je put ostvarenja vlastitih ciljeva i interesa, vidjela u »svetome« jedinstvu starih liberala i »novih« nacionalista. Socijalna i politička raslojavanja i podjele u cjelokupnome istarskome društvu, uvjetovat će pak, javljanje niza negativnih političkih tendencija, koje će usporiti, a potom i potpuno zaustaviti, razvitak demokratskih snaga.

Prva godina nakon rata, 1919, u Istri je determinirana masovnom politizacijom stanovništva, u kojoj se mogu prepoznati tri glavne političke grupacije: lijevo orijentirane nacionalno i socijalno heterogene snage okupljene oko (ujedinjene)

⁴ C. SILVESTRI, *Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni venti*, *Qualestoria*, n 1, Trieste 1977, 28.

⁵ G. GRATTON, *Origine ed evoluzione dei partiti politici*, Trieste 1946, 345; PAP, CKPu (1918-1920), kut. 8, fasc. B-3 i 4, Izvješće Civilnog komesara G. Villa Sante Generalnom civilnom komesaru u Trstu, od 21. XII. 1919, br. 4579.

socijaldemokracije, te talijanske i hrvatsko-slovenske građanske nacionalističke snage spontano okupljene oko vodećih ljudi predratnoga političkoga života. Proces promjena socijalnoga statusa, koji se kretao uglavnom retrogradno, uvjetovao je i izmjenu društvene i političke svijesti pripadnika ugrožene skupine talijanske te talijanizirane hrvatske sitne (trgovačke) buržoazije. Nastojanje da se što prije pridruže srodnim političkim strankama i strujama u Italiji, rezultiralo je pojavom niza dezorijentiranih političkih grupacija, raspršenih po raznim klubovima, kružocima, seminarima i udruženjima, nemoćnih da oko vlastitih jezgara okupe veći broj pristalica.

Politička scena se nešto jasnije profilira tek tijekom 1920. godine, iako su neke stranke nastale 1919. ili 1921. godine. Neke od njih organski se nastavljaju na stare predratne političke strukture, dok većina predstavlja posve nove političke i organizacijske forme. Tako u Istri djeluje nekoliko građanskih političkih stranaka: Istarska demokratska stranka, u tadašnjem dnevnome tisku nazivana uglavnom Nacional-demokratskom strankom (Partito Democratico Istriano ili Partito democratico-nazionale), Socijal-reformistička stranka Italije, organizacija za Istru (Partito social-reformista Italiano ili prvotno Unione socialista Italiano kao Talijanska socijalistička unija), Talijanska republikanska stranka (Partito repubblicano Italiano), Talijanska pučka stranka (Partito Popolare Italiano) i Fascio Italiano di combattimento (od jeseni 1921. Partito nazionale fascista odnosno Nacionalna fašistička stranka), kao dio talijanskog političkog bića, te Hrvatsko-slovenska narodna stranka (Jugoslavenska narodna stranka), kao »slavonska« (hrvatska i slovenska) politička emanacija, i dvije stranke sa socijalističkim odnosno komunističkim programima - Talijanska socijalistička stranka (Partito socialista italiano) i, od siječnja 1921. Komunistička stranka Italije (Partito comunista italiano).

Prva javna istupanja članova predratne Talijanske liberalne stranke, koja je kraj rata dočekala posve raspršena i s politički dezorijentiranim članstvom, pratimo već s početka travnja 1919. godine, u Puli, gdje stranačka organizacija nije bila u tolikoj mjeri razbijena i rastrojena kao u Poreču, Pazinu ili u Kopru.⁶

Obnova predratnoga političkoga života nakon rata na tim osnovama nije bila moguća. Trebalo je čekati na određenu transformaciju političke svijesti koja je bila navikla na austrijski političko-stranački sustav. Sada je istarski politički život trebalo prilagoditi političkoj misli talijanskog višestranačja. Otuda i određena dezorijentiranost i nesnalaženje, jer je trebalo naći određeni uzor u strankama tadašnje poslijeratne Italije.⁷

»Puljska jezgra« nekadašnje Liberalne stranke okupljena oko ličnosti Cosma Albanesea, Domenica Biondia, Giuseppea Bregate i niza javnih djelatnika grada, pokušala je, na osnovi vrlo površnoga programa »nacionalne zaštite«, obnoviti političku djelatnost stranke osnivanjem nekakve Nacionalne reformatorske stranke (Partito nazionale riformatore), sa ciljem očuvanja općinske i provincijske autonomije, socijalne reorganizacije, te zaštite sitnog vlasništva i trgovine. No, taj je pokušaj propao prije nego je »stranka« i službeno registrirana. Sličnu sudbinu doživio je u Pazinu »Nacionalni politički komitet« (Comitato politico nazionale).

6 PAP, CKPu (1918-1920), kut. 8, fasc. B-3 i 4.

7 Isto, PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, fasc. bb: Izvješće »consigliere aulico« Lašca (Lasciac) od 27. I. 1920. br. 2998, u: Commissione amministrativa provinciale dell'Istria sotto il regime delle vassazioni delle autorità militari e politiche durante la guerra.

Tek, 21. ožujka 1920, nakon niza priprema, održana je osnivačka skupština Istarske demokratske stranke (Partito democratico istriano, dalje PDI).⁸

Politički odbor je programom pokazao izvanrednu političku elastičnost, obrativši se izravno, kako seljačkom dijelu stanovništva, tako i svim gradskim socijalnim grupacijama.⁹ Ali bez obzira na vrlo kvalitetan program, stranka se veoma sporo razvijala, ograničavajući se uglavnom na politički rad u gradovima zapadne i južne Istre i prepuštajući selo popularima i socijalistima.¹⁰

Stranku Unione socialista italiano (dalje USI) osnovali su u Italiji, odmah nakon rata, bivši republikanci-mazzinijevci i članovi socijalreformističke frakcije Socijalističke stranke. Njen razvoj u Istri pratimo od osnivanja »propagandnog odbora« Antonija De Bertija, jednog od »homo novusa« poslijeratne istarske političke scene, ideologa socijal-reformističke struje i direktora puljskog dnevnika »L'Azione«, u veljači 1919. do službenoga konstituiranja puljske sekcije, u srpnju iste godine.¹¹

Usljediła su osnivanja »centralnih organizacija« u glavnim gradovima političkih kotara, redom: u Poreču, Pazinu i Lošinju, a do kraja 1920. i u Vodnjanu, Bujama, Galižani, Fažani, Marčani i u Balama. Iako im je program obilovao načelnim zalaganjima za ostvarivanje prava radničke klase, socijalreformisti nisu u stvari bili spremni prihvatiti ideju internacionalizma, smatrajući je, u istarskome političkome kontekstu, štetnom po proces integracije talijanske nacije.¹²

Ubrzo potom osnovane su lokalne sekcije stranke i u drugim krajevima Istre, pretežno od transformiranih sekcija Fascia democratico unione. Polovicom rujna 1919. izvršene su posljednje pripreme za osnivanje »drugoga središta« stranke u Poreču. Organizacijsku jezgru činio je Fascio democratico »Antonio Grabar«, čiji se

8 PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2. Skupštini je prisustvovalo četrdesetak osoba, članova bivše Liberalne stranke iz Kopra, Pirana, Pazina, Voloskog, Lovrana i Poreča. Među njima su se našli i bivši politički internirci: Marsich, Fontanot, Scampicchio, Grossman, Mecchia, Poscher i Basto (Trst), te članovi pazinskoga Nacionalnog političkog komiteta A. Craglietto, C. Baxa, Kersin i Crach. Ton i smjer skupštine davali su predstavnici Poreča P. Polesini, G. Polesini, V. Carvin, Bartoli, Bassich, Voltolina, Vergotini, S. Becich, A. Pogatschnig i Chersich, koji su u stvari i činili većinu »Političkog odbora« PDI.

9 PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2. Izvještaj Civilnog komesara u Poreču Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 22. III. 1920, br. 128/2, Povjerljivo; Isto, Koncept izvještaja Civilnog komesara u Poreču neposredno nakon osnivačke skupštine PDI, bez datuma i broja (vjerovatno napisan isti dan uvečer); stranka se zalagala za otvaranje i razvoj zadrugarstva, za poboljšanje poljoprivrede i unapređenje poljoprivrede, higijenskih i sanitarnih uvjeta u provinciji, sprovođenje porezne reforme progresivnog karaktera, kako bi se »pomoglo talijanskom narodu« i onima »koji su patili i borili se za veličinu domovine«. Osim toga inzistira se na političkoj i civilnoj edukaciji stanovništva i suradnji svih socijalnih klasa. Traži se donošenje radničkog zakonodavstva, s posebnim osvrtom na ribarske i poljoprivredne radnike, kako bi se zaštitili od nezaposlenosti i reguliralo stvaranje radničkih organizacija. Traži se reguliranje ženskog i dječjeg rada, te osiguranje svih radničkih prava u »jednoj istinskoj demokratskoj državi«; D. DUKOVSKI, *Procesi političke revitalizacije talijanskih građanskih snaga u Istri 1918-1921*, Dometi, god. 21, br. 4 (1988), 122.

10 PAP, CKPo (1919-1922), kut 2; Izvješće Civilnog komesara u Poreču od 29. II. 1920, br. 27, Povjerljivo.

11 Il Giornalietto di Pola, 3. II. 1919, br. 5630; *Comitato di propaganda*.

12 Preliminarna sjednica stranke održana je u Puli 23. srpnja u nazočnosti oko 300 građana i simpatizera, dok je Inicijativni odbor izabran dan kasnije. Konačno 5. kolovoza izabran je i Izvršni odbor na čijem čelu je stajao Antonio Senica; za potpredsjednika je izabran Michele Rocchi dok su Giorgio Abba, Giovanni Russo, Michele Saragnan i Giovanni Dragogna bili članovi Odbora. Unutrašnja konsolidacija stranke uslijedila je tek početkom 1920. godine, nakon temeljitog preustrojstva rukovodstva radi odlaska određenog broja članova u Rijeku, gdje su se pridružili D'Annunzijevim legionarima.

sekretar Antonio Sgubin suprotstavio politici »službene« Socijalističke stranke (PSU), glede transformacije socijalističkoga pokreta.¹³ Na samome svom početku sekcija USI u Poreču nije imala, kao uostalom ni druge sekcije, jasne političke smjernice vlastitoga djelovanja glede glavnih istarskih gospodarskih, socijalnih i političkih problema. Načelno se stranka zalagala za zaštitu i eksponiranje interesa radničke klase, a stvarno za interese sitne lokalne buržoazije.¹⁴ U prvoj polovici prosinca 1919, uz nazočnost novinara Romana Driolija i Antonija De Bertija, dvojice pokretača pokreta, u Pazinu je sastanak Demokratskog društva pretvoren u osnivačku skupštinu lokalne sekcije odnosno »trećega središta« stranke, na čijem čelu je stajao učitelj Attilio Craglietto.¹⁵ Na istovjetan način osnovana je 18. XII. 1919. sekcija u Malom Lošinj, u »četvrtom središtu«. Za predsjednika političkog odbora postavljen je profesor Francesco Tomasi.¹⁶ U razdoblju od rujna 1919. do kraja 1920, stranka se vrlo sporo razvijala, osnovavši sekcije u Vodnjanu, Pazinu, Malom Lošinj, Bujama, Galizani, Fažani, Marčani i Balama.¹⁷ Možemo zaključiti da je glavna zadaća stranke u Istri bila dvojaka: prvo, »zaštita talijanstva« i, drugo, borba protiv socijalističkoga i kasnije, protiv komunističkoga pokreta kao »antinacionalnih političkih snaga«. Početkom 1921. godine USI doživljava organizacijsku transformaciju (nakon raskola PSI u Livornu) i postaje Socijalreformističkom strankom, i kao takva u Istarskom nacionalnom bloku izlazi na prve poslijeratne parlamentarne izbore u Istri.

Istovremeno, s prvim pokušajima organiziranja građanskih snaga pod vodstvom starih liberalnih političara, travnja 1919. godine, u Istri (u Puli) dolazi do konstitucije posve nove političke stranke (nastale na tradicijama predratne Demokratske stranke), koja je okupila predratne i mlade mazzinijevce (Antonio Talatin, Alberto Cattanaro, Bernardo Staffetta, Erminio Riva) i koja, istina, neće bitno utjecati na političke promjene i procese u Istri između dva rata odnosno do 1926. godine, ali će, zato, njeno članstvo znatno utjecati na oblikovanje antifašističke »koalicije«. Republikanska stranka Italije, sekcije za Istru, (Partito repubblicano italiano, dalje PRI) bit će glavni indikator podvojenosti talijanskih političkih građanskih snaga i njihovog interesnog pluralizma (Antonio Talatin i Bernardo Staffetta neposredno nakon osnivanja sekcije PRI priklanjaju se socijalreformistima, a kasnije, kako su se bližili izbori 1921, desnoj, fašističkoj opciji). Osim toga, ona će zadivljujuće biti podložna fašističkoj političko-stranačkoj asimilaciji (odlazak većeg broja republikanaca u Rijeku - kao legionari u D'Annunzijevim postrojbama, te osnivanje prvih squadri na Labinštini vezano je za aktivnosti republikanski nastrojene mladeži). Pristaše stranke nalazimo u svim socijalnim grupama i staležima, i to uglavnom u urbanim sredinama zapadne i sjeverozapadne Istre. Aktivnost na stvaranju jedinstvenog i zajedničkog programa svih istarskih demokratskih društava i na njihovom ujedinjenju, dovršena je u drugoj polovici lipnja 1919, paralelno s inicijativom rukovodstva Fascia »Pio Riego Gambin«,

13 PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara Poreča Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 5. VII. 1920, br. 107/5.

14 PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara Poreča Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 29. II. 1920, br. 27, Povjerljivo.

15 L'Azione, 17. XII. 1919, br. 348, *La costituzione dell'USI a Pisino*.

16 L'Azione, 21. XII. 1919, br. 352, *La costituzione dell'USI a Lussinpiccolo*. Za članove Odbora izabrani su Luigi Bellini, Marco Martinolich, Giovanni Deste, Antonio Martinolich, Marco Vidulich i Angelo Deroia.

17 PAP, CKPo (1919-1920), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara Poreča Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 6. VIII. 1920, br. 107/6.

kada je u Kopru održan Osnivački kongres PRI za Istru.¹⁸ Programske smjernice republikanaca date od izabranog rukovodstva (Gratton, Scocchi, Gamulin), slijedile su učenje Mazzinija glede organizacije države, prava naroda, te u pogledu općih formulacija jednakosti građana i dr. Što se tiče Istre, zalagali su se za osnivanje poljoprivrednih zadruga kao elementa političke penetracije među istarsko pretežito seljačko pučanstvo. Kongres u Trstu 12. VII. 1919. otkrio je njihovo zanimanje za sindikalni pokret te za prava Hrvata i Slovenaca u Istri i za njihovu sudbinu vezanu za Mirovnu konferenciju u Parizu.¹⁹

Iako nastanak i razvoj »popolara« (Partiro popolare italiano) u Istri, još uvijek donekle predstavlja povijesnu nepoznanicu, može se ustvrditi da predstavljaju tradicionalne nastavljache predratne Kršćansko-socijalne stranke, usprkos posve novim političkim okolnostima u kojima nastaje posve drugačija organizacijska struktura. Najvažniji centri katoličke stranke bili su gradovi Kopar, Izola, Piran, Rovinj, Bale, Galizana i Labin, znači gradovi koji su već tradicionalno središta klerikalizma. Glavni uzroci razvojnog diskontinuiteta stranke zasigurno su očita podvojenost sjevernog i južnog dijela Istre s nejednakom političkom tradicijom i situacijom. Drugi razlog je relativna hermetičnost lokalnih sekcija PPI i mnogobrojnih katoličkih udruženja i društava u uskim okvirima lokalnih interesa. Stoga, iako su posjedovali rukovodstvo na razini provincije, nisu pokazivali naročitu partijsku disciplinu niti jedinstvo gledišta. Te sekcije stvarane su formalnom transformacijom nekog od lokalnih udruženja, bez ikakvih političkih iskustava. Najznačajnija točka programa koja je donekle i imala uspjeha kod seoskoga življa, bila je zalaganje za potpunu veliku agrarnu reformu i za bonifikaciju zemljišta, što je podržavalo interese sitnih i srednjih zemljoposjednika. Odnos ostalih talijanskih i hrvatskih stranaka prema »popolarima« bio je na granici podnošenja i netrpeljivosti.²⁰ Prve sekcije stranke osnivane su uglavnom u prvoj polovici 1920, a najaktivnije su bile one u Rovinju, Labinu, Puli, Bujama, Novigradu, Umagu, Poreču, Izoli, Piranu i, dakako, u centru istarskog klerikalizma - Kopru.²¹

Istarska socijaldemokracija dočekala je kraj rata podvojena na jugoslavensku i na talijansku socijaldemokratsku stranku. Potonja se krajem 1918, zahvaljujući krizi, uspjela konsolidirati i izdići na zavidan organizacijsko-stranački stupanj, te povesti političku akciju, naročito među seljaštvom i radništvom. Tražeći izlaz iz teške krize JSDS se u rujnu 1919. fuzionirala s talijanskim kolegama, koji su već pristupili Socijalističkoj stranci (Partito socialista italiano). Treba znati da se razvoj PSI u Istri vrtoglavo kretao progresivnom uzlaznom linijom, i to usprkos stalno zaoštravajućoj podvojenosti, što je zabrinulo talijanske vojne, a onda i civilne vlasti u Istri, upravo u vrijeme revolucionarnih gibanja u ostalim krajevima Italije. Najznačajniji, a ujedno i

¹⁸ Početkom travnja 1919. godine izabran je na osnivačkoj skupštini Inicijativni odbor PRI sekcije za Pulu, koji je (u sastavu: Antonio Talatin, Alberto Cattano, Bernardo Staffetta i Erminio Riva), konstituirao puljsku lokalnu sekciju. Prema L'Azione, 25. VI. 1919, br. 170, *Il Congresso del Partito repubblicano*. Kongresu su bili nazočni najvažniji ljudi stranke: Gratton, Scocchi, Gaulin, Diomede Benco iz Trsta te Marko Drušković iz Rijeke.

¹⁹ L'Azione, 13. VII. 1919, br. 193, *Congresso Repubblicano a Trieste*.

²⁰ PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara Poreča Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 29. II. 1920, br. 27, Povjerljivo.

²¹ AST, GCKT, Gab. (1920), kut. 85, fasc. 055, Izvješće Civilnog komesara Pule Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 10. IX. 1920, br. 2279, Pismo Generalnog civilnog komesara Civilnom komesaru u Puli od 6. VIII. 1920, br. 055, E-4786; PAP, CKPo, kut. 2, (1919-1922), Dopis Izvršnog odbora Unione delle cattoliche d'Italia Civilnom komesaru u Poreču od 24. I. 1920.

najjači, centri PSI i radničkoga pokreta, na kojeg se PSI oslanjala, bili su veći gradovi južne i zapadne Istre - Pula, Rovinj, Bale, Vodnjan, Kopar, Piran, te na istočnoj strani - Labin i Raša.²²

Organizirana politička, uglavnom propagandna aktivnost Hrvatsko-slovenske narodne stranke (dalje HSNS), započinje skupštinom političkoga društva Edinost, održanom 3. kolovoza 1919. godine. Tada je i donesena odluka o ujedinjenju i o zajedničkom nastupu svih hrvatskih i slovenskih građanskih političkih grupacija na okupiranome području. Do toga trenutka, aktivnost HSNS u Istri svodila se na pojedinačne istupe starih predratnih članova i simpatizera, koja je u jednome trenutku, uslijed odlaska većega broja stranačkih aktivista i simpatizera u Kraljevinu SHS, bila potpuno prestala.

Program »ujedinjenih stranaka« i političkih udruženja u jedinstveno Političko društvo »Edinost« bio je prilagođen konkretnim dnevnim političkim prilikama. Ipak, kao glavni cilj iskristaliziralo se stvaranje uvjeta za funkcioniranje jedinstvenoga predstavničkoga tijela u formi Središnjega odbora, koji bi zastupao interese hrvatskoga i slovenskoga stanovništva pred lokalnim, provincijskim i državnim organima vlasti.

HSNS nije bila organizirana kao ostale istarske stranke. Prije svega nije postojala čvrsta stranačka organizacija s razgranatim sekcijama, već je svoju snagu crpila iz ogromne mase simpatizera koju je vodio mali broj političkih aktivista, ljudi od povjerenja. Zato ne čudi odluka rukovodstva o zabrani priključivanja hrvatskih i slovenskih političkih stranaka talijanskim, bez obzira na »srodnost nazora o društveno-političkim kretanjima«.²³ Podvojenost unutar političkog društva »Edinost« na liberalnu i klerikalnu struju, osjetila se i među stranačkom klijentelom. Do Rapalla vodeću ulogu odigralo je klerikalno krilo s Ivanom Rejcom na čelu, dok su A. Iveša, U. Stanger i M. Vratović, predstavnici liberala, preuzeli vodstvo 1922. godine. Glavni »centri« hrvatske propagande bili su razmješteni u centralnoj, sjevernoj i u istočnoj Istri.²⁴

Konačno, Komunistička stranka Italije sa svojim organizacijskim jedinicama, pojavljuje se u Istri krajem siječnja 1921, nakon »povijesnoga« raskola Talijanske socijalističke stranke na kongresu u Livornu (15-21. I. 1921). Nakon rascjepa, komunistička struja u Julijskoj Krajini preuzima stranačku štampu (Il Lavoratore, Delo), te u travnju 1921. osniva Pokrajinsku organizaciju Komunističke stranke za Julijsku Krajinu sa stalnim središnjim Odborom. Na parlamentarne izbore izlaze s listom na kojoj su Giuseppe Tuntar, Antonio Juraga, Pietro Fiorino, Ivan Regent, Glicerio Lamma i

22 PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Dopis zapovjednika CC.RR. u Poreču Civilnom komesaru u Poreču od 8. III. 1920, br. 33/I; CKPu (1921), izvan kutije, privremena oznaka fascikla 39/1, Izvješće Civilnog komesara u Puli Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 21. V. 1921, br. 813; AST, GCKT (1920), Gab., kut. 85, fasc. 055, Brzovaj od 5. V. 1920, br. 199; kut. 85, fasc. 056, Zapovjednik CCRR u Trstu Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 27. XII. 1920, br. 966/5; Dopis Civilnog komesara u Puli Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 23. XII. 1920, br. 2952; AST, GCKT (1919-1922), kut. 114, fasc. 0201; PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara Poreča Generalnom civilnom komesaru u Trstu za mjesec kolovoz od 1. IX. 1920, br. 1077; C. SILVESTRI, *Strutture e forze sociali e politiche nella società istriana degli anni venti*; Qualestoria, 1977, n. 1, 28; AST, GCKT (1919-1922), kut. 114, fasc. 0201.

23 Pučki prijatelj, 24. X. 1919, br. 8, *Mi i socijalisti*.

24 PAP, CKPa (1920), kut. 6, Povjerljivi spisi br. 4/Ris, br. 469, Izvješće Civilnog komesara Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 20. VI. 1920.

Matteo Gragnaz. Najviše glasova osvajaju u II. i V. izbornom okrugu (Kopar, Pula), gdje je i ranije Socijalistička stranka bila vrlo jaka.²⁵

III. POJAVA FAŠIZMA I OSNOVNI ELEMENTI NJEGOVA RAZVOJA

Osnivačka skupština prvog Fascia Italiano di Combattimento (dalje FIdC) održana je u Milanu (Piazza San Sepolcro) 23. ožujka 1919, označivši stvarni početak nastajanja fašističkoga pokreta u organizacijskom, ali i u ideologijskom smislu (bez obzira što njegovu preteča nalazimo u Fascio d'azione rivoluzionario iz siječnja 1915. godine). Kao izravna posljedica poslijeratne krize talijanskoga društva, posebice kriznih političkih prilika, fašistički pokret pojavljuje se, isprva, kao rubna politička grupacija, »pokret elite« koji je inzistirao na svom »antistranačkom« organizacijskom ustrojstvu i na političkom aktivizmu »dinamične manjine«.²⁶

Ovu »dinamičnu manjinu«, u vrijeme dok je fašistički pokret kao antistranka postojao tek u većim urbanim sredinama srednje i sjeverne Italije, činili su uglavnom pripadnici srednjih građanskih slojeva i to studenti, demobilizirani vojnici i oficiri (arditi - uglavnom nezaposleni), osrednji intelektualci (novinari, publicisti, prosvjetni radnici), po političkoj pripadnosti većinom republikanci, nacionalisti, futuristi, dakle oni koji su se po svim svojim socijalnim, ekonomskim i političkim odrednicama u novonastaloj društveno-gospodarskoj situaciji svrstavali u tzv. marginalne društvene grupe, i koji su se osjećali najugroženijima, kako od posljedica krize, tako i od eventualne socijalne revolucije, koja u to vrijeme nije bila samo puka tlapnja, već realna mogućnost.²⁷

Orijentacija pokreta kao antistranke predstavljala je u stvari kontrapoziciju starim »sklerotičnim« strankama, koje nisu bile sposobne talijansko društvo izvući iz opće krize, što je nakon parlamentarnih izbora 1919. još više narastala, dovodeći Italiju na sam rub socijalne revolucije. Osim toga, ovakvo je organizacijsko ustrojstvo i idejno poimanje kolektivnoga ponašanja unutar pokreta urodilo u pogledu masovnosti, velikim probitkom. Sva je vjerojatnost da je upravo ovaj moment (mogućnost asimilacije pripadnika drugih stranaka) odigrao veliku ulogu u neshvatljivom usponu fašizma, nepunih godinu dana nakon osnutka. Kroz cijelu 1919. godinu aktivnost fašističkih »squadri« i njima bliskih nacionalista, imala je sporadičan karakter. Tek sa pojavom D'Annunzija i njegovom okupacijom Rijeke ujesen 1919, fašistički pokret dobiva svoj prvi pravi »politički obrazac«.²⁸

²⁵ AST, GCKT, kut. 114, fasc. 0204, Izvješće od 6. VI. 1921, br. 0204-5393.

²⁶ *Opera omnia di Benito Mussolini* (dalje OO), XII, 27-28, »23. novembre 1918«, XIII, 17, 63-64; OO, XVI, 212; G. RUMI, *Mussolini e il programma di S. Sepolcro*, Il movimento di liberazione in Italia, aprile-giugno 1963, n. 2, 7; G. A. CHIURCO, *Storia della rivoluzione fascista*, I, Firenze 1929, 95; A. CANEPA, *L'organizzazione del PNF*, Palermo, 1939, 53; G. PINI, D. SUSMEL, *Mussolini l'uomo e l'opera*, II, Firenze 1954, 38; Isti, IV, Firenze 1956, 34; G. SABBATUCCI, *I combattenti nel primo dopoguerra*, Roma-Bari 1974; E. GENTILE, *Le origini dell'ideologia fascista*, Roma-Bari 1975, 70-76; A. LYTTTELTON, *La conquista del potere: il fascismo dal 1919 al 1929*, Roma-Bari 1929, 51.

²⁷ E. GENTILE, *Storia del Partito fascista, 1919-1922: movimento e milizia*, Roma-Bari 1989, 34-35; A. LYTTTELTON, n. dj., 79.

²⁸ A. TASCA, *Nascita e avvento...*, I, 83. »...L'occupazione di Fiume fornirà al fascismo il modello per le sue milizie e per le sue uniformi, il nome per le sue squadre, il suo grido di guerra e la sua liturgia. Mussolini copierà da D'Annunzio tutto l'apparato scenico, ivi compresi i dialoghi con la folla (...) D'Annunzio sarà la vittima del più grande plagio che sia mai visto«.

Mussolini na samome početku, osim vrlo općenitih programskih elaboracija objavljenih u vlastitome dnevniku *Il Popolo d'Italia*, nije imao razvijen i strateški razrađen program. Naime, još uvijek se u historiografiji vode polemike oko postojanja, istinitosti ili falsifikata tzv. *Programma di San Sepolcro*.

Program pokreta u vrijeme nastanka, pa čak i neko vrijeme nakon osnivačke skupštine, nije bio jasno i detaljno artikuliran. On i kasnije egzistira kao skup općih političkih parola izrečenih s određenim pretenzijama i s drugim ciljem. Najtočnije bi bilo reći da se program sastoji od čitavoga niza izjava, kako u govorima tako i u tisku, koje će se tek kasnije iskristalizirati i uvoditi koliko-toliko konzistentnim stranačkim programom. Pa čak i tada će ovaj program predstavljati puku kompilaciju političkih, socijalnih, gospodarskih i kulturnih postulata posuđenih od ostalih političkih stranaka. Uostalom program i dobar dio fašističke ideologije imali su samo instrumentalni karakter.²⁹

Prvi fasciji koncentrirani su prvotno dakako u gradovima i u nekim manjim urbanim sredinama, da bi se razvili tek krajem 1920, poslije zauzeća tvornica, kada su penetrirali i u ruralne sredine. Tijekom 1921, fascio postaje stvarnim masovnim pokretom, s preko 300.000 članova i 2000 sekcija.³⁰

Primarni čimbenici koji su utjecali na brzi razvoj i uspon fašističkoga pokreta bili su svakako interesi industrijalaca i veleposjednika, ali sigurno nisu bili i jedini. Treba uzeti u obzir interese sitne buržoazije, službenika, sitnih trgovaca i slobodnih zanimanja. Među fašistima »da prima ora« susrećemo i radnike. U vrijeme kongresa u studenom 1921. bilo je od ukupno 310.000 članova, 28.418 radnika i 36.847 seljaka. No ipak, navedeni postotak radnika na njihov ukupan broj u Italiji, veoma je nizak.

Fundamentalne ideje fašizma su borba protiv klasičnog liberalizma, socijalizma, klasičnog sindikata i protiv demokracije. To su bili najvažniji razlozi mobilizacije srednjih slojeva u fašistički pokret, koja se (mobilizacija) u većini slučajeva ostvarivala aktivnošću brojnih patriotskih profašističkih udruženja.³¹

Nekako istovremeno s ekspanzijom squadrizma otpočinje i proces podvajanja fašističkoga pokreta i u segmentu političkog i vojnog, koje će pokretu, a kasnije i partiji, zadavati određene poteškoće prilikom provedbe nekih organizacijskih promjena. Osim toga, sukobljene struje u fašističkom pokretu bile su između squadrizma i političara, revolucionara i dogmata, političkih diletanata i sindikalista, sindikalista i političara itd., a one će se rasplamsati nakon II. kongresa FDC (24-25. svibnja 1920).

IV. NASTANAK, RAZVOJ I SPECIFIČNOSTI »ISTARSKOGA FAŠIZMA«

U razdoblju od 1919. do 1929. godine fašistički pokret u Istri prošao je nekoliko razvojnih faza i više međufaza. Potpuno sam svjestan da je periodizacija koju zastupam, kao uostalom i svaka druga, relativna, te da predstavlja samo pokušaj (više ili manje uspješan) vremenskoga ili problemskoga (uvijek umjetno stvorenog i nikad do-

²⁹ A. LYTTTELTON, n. dj., 73.

³⁰ Isto, 82-83; F. CHABOD, *Savremena Italija (1918-1948)*, Beograd 1976, 73-79.

³¹ E. GENTILE, n. dj., 72-73; Tako je 1920. u Veneziji osnovana *Aleanza nazionale* u koju su bili uključeni liberali, monarhisti, fašisti, demokrati, veterani i dr. Radikali i liberali su isto tako osnovali posebno udruženje pod nazivom *Unione di Rinnovamento nazionale*. U Cremoni je osnovana *Lega patriottica i Fascio antibolscevico*. Već 1919. u Firenzi postoji *Aleanza di difesa cittadina* itd.

rečenog) kalupljenja povijesnoga događanja. Periodizacija se temelji na analizi i na kritičkome praćenju ovisnosti i interakcije dvaju osnovnih elemenata, najviše podložnih promjenama idejno-programskoga i formalno-organizacijskoga. Tako možemo razlikovati: 1) *predrežimski period* (koji traje od proljeća-ljeta 1919. do jeseni 1922. odnosno do dolaska fašizma na vlast. Unutar ove razvojne faze pokret prolazi kroz tri međufaze: a) *rana međufaza* ograničena je vremenskim rasponom od proljeća-ljeta 1919. do proljeća-ljeta 1920. godine, a karakteristična je po pojavi prvih profašističkih i fašističkih organizacija, još uvijek nejasno artikuliranih, organizacijski konfuznih, politički i idejno heterogenih; b) *međufaza naglog uspona* označava vrijeme od kraja ljeta 1920. do jeseni 1921. godine, a značajna je po tomu što tek u ovoj fazi istarski fašizam dobiva »službeno« priznanje političke središnjice u Milanu i uključuje se u rad fašističkoga pokreta Italije, i, konačno c) *međufaza organizacijske transformacije* i zauzimanja vodećih političkih pozicija u Istri, koja traje od kraja 1921. do kraja listopada 1922. godine); 2) *period institucionalizacije režima i konsolidacije unutrašnje krize*, koji traje od kraja 1922. i početka 1923. do 1926. godine, odnosno do uvođenja diktature i uništenja političke opozicije. U ovome četvorogodišnjem periodu mogu se razlikovati dvije međufaze: a) *međufaza krize organizacije*, koja traje od kraja 1922. (dolazak na vlast) i početka 1923. (fuzija s nacionalističkim pokretom, stvaranje MVSN - Milizia volontaria sicurezza nazionale kao posljedica pritiska »squadrističke« struje u pokretu) do kraja rujna 1924. i b) *međufaza krize ideje*, koja traje od kraja 1924. (počeci javljanja disidenata i disidentskih organizacija, sukob lokalnih fašističkih organizacija i provincijskog »federalnog« rukovodstva) do kraja kolovoza i početka rujna 1926. godine (kada će uglavnom biti dovršen proces »ozdravljenja« stranke i stvoren osnovni društveno-gospodarski, politički i kulturni instrumentarij fašizacije cjelokupnog istarskog stanovništva, kao njegov najvažniji preduvjet); 3) *period jačanja vlasti partijskih struktura* koje pokriva razdoblje od 1927. do 1929, i koji je okarakteriziran jačanjem partijskih struktura na račun slabljenja »apolitičnih« režimskih institucija, naročito fašističkoga sindikata u procesu njegove prestrojbe u korporativni sustav.³²

Političke i socijalno-gospodarske predispozicije vrlo ranoga javljanja fašističkog pokreta u Istri, te njegovoga specifičnoga karaktera, temelje se na tri bitna elementa:

1. na predratnome političkome i kulturnome naslijeđu kao produktu političke i klasno-nacionalne konstelacije nacionalnih buržoazija s jedne, i buržoazija i radničkog pokreta i seljaštva, s druge strane,

2. na zaoštavanju nacionalnih i klasnih suprotnosti nakon rata u potpuno novim socijalno-političkim i gospodarskim uvjetima, te na

3. vanjskopoličkoj konstelaciji s obzirom na uređenje teritorijalno-državnih granica na novoj geopolitičkoj karti Europe, koja se pojavljuje kao pokretač procesa politizacije istarskoga stanovništva.

Iako do danas nisu u cijelosti poznata i rekonstruirana složena društveno-ekonomska, politička i kulturna previranja u Istri nakon rata, niti su u cijelosti poznati uzroci prihvaćanja ideje fašizma i nastanka toga političkoga pokreta, moguće je pri-

³² Vidi: D. DUKOVSKI, *Analitički pristup istraživanju problema fašističke represivne politike i sustava organiziranog nasilja u Istri*, Dometi, sv. 1, Rijeka 1989, 17-33.

stupiti rekonstrukciji ovog problema, tim više što povijesni model za razumijevanje ovih procesa na specifičnom istarskom prostoru već postoji.³³

Analiza socijalnih, gospodarskih i političkih prilika predratnog, ratnog i poratnog razdoblja nedvosmisleno upućuje na zaključak da je istarski fašistički pokret produkt, kao uostalom i u cijeloj Italiji, ratom nastale socijalno-gospodarske, političke i duhovne krize, moralnog rastrojstva i političke dezorijentacije srednjih slojeva talijanske i talijanizirane hrvatske i slovenske buržoazije (ovo buržoazije za područje Istre treba shvatiti uvjetno), koja je nastala s naglom promjenom socijalno-političkih prilika u vrijeme smjene državne vlasti, odnosno u specifičnim uvjetima interregnuma, a ne direktan produkt rata niti je u ratu nastao, kako je to fašistička hijerarhija voljela predstavljati nakon dolaska na vlast. On se pojavio kao žestoka reakcija »...društvenih nositelja...« kapitalizma, na ofenzivu revolucionarnog socijalističkog i hrvatsko-slovenskog nacionalističkog pokreta i općih revolucionarnih događaja, koja je prijetila da krizu kapitalizma i liberalne države prevlada revolucionarnim putem.

Uvjeti nastanka prvih organizacijskih i političkih jezgara fašističkoga pokreta, a dakako i penetracije fašističke »ideologije« u srednje slojeve gradskoga i seoskoga talijanskoga i talijaniziranoga stanovništva, stvoreni su u Istri u vrijeme neposredno nakon okupacije, povratkom onih predratnih iredentističkih elemenata, koji su kao dobrovoljci služili u talijanskoj vojsci. Oni su u istarski politički život unijeli i neke nove impulse političke borbe, do tada strane i uglavnom neprimjerene ovdašnjim stranačko-političkim tradicijama.

»Squadre« su bile sastavljene od pretežno mladih ljudi, od sinova zemljoposjednika, od časnika talijanske vojske, od demobiliziranih časnika talijanske vojske koji su ostali bez posla, demobiliziranih vojnika, studenata, pripadnika sitne buržoazije, slobodnih profesija i od intelektualaca koji su se, pod parolom nacionalnih vrijednosti, borili protiv hrvatskih nacionalista, »austrofila« i socijalista (antinacionalnih snaga).

Propagandna i konkretna djelatnost Političkog udruženja oslobođenih Talijana (Associazione politica tra Italiani irredenti) nakon Rimskoga kongresa, a preko njega i udruženja Trento Trieste rezultirale su stvaranjem povoljne nacionalističke i antisocijalističke (antiboljševičke) klime i euforije u kojoj su organizirani mnogobrojni »antiboljševički komiteti« i oružani odredi zvani »Sursum corda«. Povratkom, pak, onih predratnih iredentističkih elemenata, uglavnom »regnicola«, koji su kao dobrovoljci služili u talijanskoj vojsci, te dolaskom talijanskih nacionalista iz »starih provincija«, stvoreni su u Istri realni uvjeti koji su fašističkoj i nacionalističkoj ideologiji omogućili organizacijsku formu.

U malobrojnim napisima o nastanku fašističkog pokreta u Istri uglavnom su podijeljena mišljenja o vremenu nastanka prvih profašističkih i fašističkih organizacija. No, uglavnom se svi slažu da je ovaj proces u Istri tekao neravnomjerno i neistovremeno, i to uglavnom zbog različitoga položaja sjevernoga i južnoga dijela poluotoka s obzirom na administrativnu pripadnost. Južni i središnji dio poluotoka nalazili su se pod vlašću zapovjednika ratne luke Pula admirala Cagnia, dok se sjeverni dio nalazio neposredno pod jurisdikcijom vojnog guvernera Julijske Krajine (Venezia Giulia), generala Petittija di Roreta. Poznato je da je sjeverni dio bio daleko snošljiviji za život

³³ D. DUKOVSKI, *Glavni pravci razvoja fašizma i fašističkoga pokreta u Istri između dva svjetska rata (1919-1926)*, prošireni i instrumentalizirani referat održan na Pazinskom memorijalu 1988. godine.

»alogenom« stanovništvu, odnosno Slovencima i Hrvatima, iako su obje vlasti bile jednako uvjerene u neophodnost pripojenja Julijske Krajine Italiji.³⁴

Krajem ožujka ili početkom travnja 1919. nastajali su prvi organizacijski pa i »idejni« obrisi profašističkih organizacija, udruženja i grupa, budućih »squadri d'azione« i »Fascia di combattimento«, okupljenih oko talijanskih »patriotskih« udruženja, najprije u Puli, a potom u ostalim gradovima južne i zapadne Istre, koji su i prije rata predstavljali središta političkoga života, kao što su Vodnjan, Rovinj, Poreč, Piran, Kopar, Pazin, Volosko i Labin.³⁵

Navedene organizacije bile su dakako vrlo heterogenoga socijalnoga pa i političkoga sastava i ni izdaleka nisu podsjećale na organizacije fašističkih »crnih košulja« (camicie nere) ili partijske organizacije. Interesantno je da su te grupacije bile i nacionalno vrlo heterogene, što pokazuju popisi fašista »da prima ora« iz 1934. godine.³⁶ Iznenađujuće je velik broj članova hrvatskog podrijetla, što jasno govori da su se procesi nacionalne asimilacije odvijali i ranije, u uvjetima kada nije postojala ovako snažna represija kao nakon okupacije.

Većinom su te političke grupacije činili pripadnici onih slojeva društva koji su najviše bili ugroženi ekonomskom, socijalnom i političkom krizom: sitni trgovci, obrtnici, zemljoposjednici, demobilizirani vojnici (koji su ostali bez posla), vrlo uski krug nezaposlenih radnika, te pripadnici slobodnih zanimanja, radništvo razočarano oportunističkom politikom Socijalističke stranke, a nešto kasnije i dijelovi malobrojne srednje buržoazije i industrijalci. Fašistička ideologija našla je pogodno tlo upravo u ovim slojevima jer je kao izraz nezadovoljstva najviše odgovarala postojećim prilikama a da nije ugrožavala postojeći društveni sustav. Osim toga te su grupacije prihvatile fašizam (posebice na ovim prostorima) i kao antislavensku političku snagu jer im je, promjenom socijalnoga statusa, ponudio mogućnost izbavljenja i izdignuća iz krizom ugroženoga socijalnoga položaja.

Kada se govori o problemu nastanka prvih fašističkih organizacija u Istri, onda se o njemu obvezno mora govoriti u jednom širem kontekstu, kontekstu geneze fašizma u Julijskoj Krajini, odnosno Veneziji Giuliji. Nepunih mjesec dana nakon osnivačke skupštine FIIdC u Milanu, osnovan je Fascio u Trstu, a odmah potom nicali su i u Istri. Činjenica je da je stvaranje istarskog fašističkog pokreta pomogao tršćanski Fascio i njegov osnivač i prvi predsjednik Pietro Jacchia, koji je još od ranije vrlo dobro poznavao odnos političkih snaga u gradovima zapadne i sjeverozapadne Istre, pa tako i mogućnost i šansu za promicanje fašističke ideologije u tom dijelu istarskoga stanovništva. U tome su mu svesrdno pomagale vojne vlasti, kao uostalom i sve manifestacije »...s ciljem nacionalne propagande...«.³⁷

Isto tako povijesna je činjenica da su u tim gradovima u vrijeme nastanka prvih fašističkih i parafašističkih organizacija postojale, uvjetno rečeno, »opće fronte« snaga koje su bile nacionalistički orijentirane i koje su predstavljale realno potencijalne

34 AST, GCKT, Gab., (1919-1922), kut. 111, fasc. 063.

35 Isto, Izvještaj Civilnog komesara u Puli Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 3. veljače 1921, br. 150, gab.

36 PAP, PP, (1934), kut. 183, fasc. IX-6, Dopis federalnog sekretara Giovannija Rellija prefektu Istre od 12. siječnja 1934, br. 11157/XIII.

37 AST, GCKT, Gab., kut. 111, fasc. 063, Izvješće Civilnog komesara u Puli Generalnom civilnom komesaru u Trstu, od 26. I. 1921, br. 150, gab.

snage koje su trebale biti ujedinjene jednim odlučnim i agresivnim pokretom. Ove mogućnosti je još u svibnju 1919. godine, za vrijeme obilaska Venezije Giulije, primjetio i B. Mussolini.³⁸ Nedugo zatim, na Prvoj pokrajinskoj skupštini fašista Venezije Giulije, zahtijevao je da se fašistička propaganda proširi i na Istru i to ponajprije na Poreč, Labin i Rovinj.³⁹

Prema Claudiju Silvestriju, koji se poziva na izvještaje biroa ITO Guvernerata Julijske Krajine iz fondova Centralnoga državnog arhiva u Rimu, prvi istarski fascio osnovan je »...koji tjedan...« nakon skupštine u Trstu, u mjesecu svibnju, i to u Rovinju. Tim više što je u Rovinju prevladavalo takvo stanje nacionalističke euforije da nije postojala veća mogućnost rada socijalističke stranke.⁴⁰ Međutim, prema radovima V. Bratulića i D. Klena »Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama u Istri 1918-1945«, i »Saopćenja i izvještaji talijanske obavještajne službe o Istri u 1919. godini«, svi navedeni prijepisi dokumenata ne upućuju na ovakav zaključak, dapače, govori se o aktivnosti socijalističkoga pokreta i defanzivi nacionalnih snaga. Klen objavljuje dokumente koji u to vrijeme spominju zabrinjavajući rast socijalističkoga pokreta u Rovinju i, dapače, o nepostojanju snaga koje se ni u mjesecu lipnju ni u srpnju nisu u stanju suprotstaviti tome.⁴¹

Osnivač, navodno, prvog fascija bio je Pietro Jacchia. Pod njegovim utjecajem u fascio su ušli ljudi koji nisu bili spremni boriti se samo protiv socijalističke stranke i njenih članova, već i protiv tadašnje liberalne države koja je bila, po njima, »...konfuzna, antidemokratska, neproduktivna i puna očitih krivnji...«.⁴²

U arhivskim fondovima nisam uspio pronaći niti jedan jedini dokument koji bi potvrdio ove navode, pa je jedini izvor na kojeg se poziva Silvestri tekst G. A. Chiurca. S druge strane, tadašnji dnevnik L'Azione, tek početkom svibnja 1919. svojim člancima najavljuje osnivanje Fascia di combattimento u Vodnjanu, Poreču, Pazinu, a tek u kolovozu piše o Rovinju.⁴³

Silva Bon Gherardi, talijanska povjesničarka, koja se intenzivno bavi proučavanjem istarskoga fašizma, govori o prvom Fasciju u Labinu, »...koji je prihvatio program akcije Benita Mussolinija...« objavljenog u Il Popolo d'Italia, da bi zatim tek početkom svibnja u Puli bio osnovan Fascio di combattenti kao preteča Fascia di combattimento, s programom, kakav je izrečen na preliminarnoj sjednici osnivačke skupštine:

»...raccoliere tutti i cittadini in un fascio combattivo, disposto a qualsiasi sacrificio, nel caso che la Nazione lo richiedesse per difendere la sua integrità tanto contro il nemico esterno che quello interno...«.⁴⁴

³⁸ L'Azione, 4. V. 1919, *Fascio di combattimento. Parenzo; Fascio di combattimento. Pisino*; 5. V. 1919, *Fascio di combattimento. Dignano*; 24. VIII. 1919, *Fascio di combattimento. Rovigno*; C. SILVESTRI, *Prva fašistička organizacija v Istri*, Obala, 10, Koper 1970, 14.

³⁹ G. A. CHIURCO, n. dj. I, Firenze 1929, 144.

⁴⁰ L'Azione, 3. III. 1921, br. 54: *La ripresa dell'agitazione elettorale*.

⁴¹ V. BRATULIĆ, *Izbor dokumenata o etničkom sastavu i političkim prilikama Istre 1918-1945*, Poseban otisak iz IV sveska Vjesnika Državnog arhiva u Rijeci, Rijeka 1957; D. KLEN, *Saopćenja i izvještaji talijanske obavještajne službe o Istri u 1919. godini*, Pazinski memorijal, sv. LX, Pazin 1979, 287-331.

⁴² C. SILVESTRI, *Dalla redenzione al fascismo*, Trieste 1918-1922, Udine 1966, 151.

⁴³ Vidi bilješku 37.

⁴⁴ S. BON GHERARDI, *Politica regime e amministrazione in Istria*, u: *L'Istria fra le due guerre: contributi per una storia sociale*, Roma 1985, 22.

Prva svjedočanstva o konstituiranju službenih simpatizera fašizma, prema navodima talijanskoga povjesničara Lucia Lubiane, nalazimo u srpnju 1919. godine. U južnoj Istri prvi simpatizeri okupljaju se oko omladinskog udruženja Giovanni Grion ili Fascio Giovanile Giovanni Grion, a u srpnju se pokret počeo razvijati i u Rovinju. U srpnju 1919. osnovane su organizacije FdC u Poreču, Piranu i Pazinu, a krajem 1919. i početkom 1920. u Žminju, Malom Lošinju, Brijunima, Galižani i Buzetu.⁴⁵

Claudio Silvestri napominje da je u programima prvih Fascia bilo dosta utjecaja staroga revolucionarnoga sindikalizma, a u Istri i jakoga republikanizma.⁴⁶

Istarski fašizam je od samoga početka imao nešto složeniju dimenziju političke egzistencije iz koje je crpio svoj »dinamizam«. Dok je u Italiji fašizam u svom prvotnom obliku bio negator triju bitnih komponenti političke stvarnosti zemlje (liberaldemokracije, boljševizma i »mittizma«), dotle je u Istri uz ove postao i negatorom svega što je slavensko. Čini se da je ova »odlika« činila onaj spiritus movens koji je fašizam u Julijskoj Krajini, odnosno i u Istri, ostvarivala toliko različitim od fašizma u ostalim dijelovima Italije i od kojih se razlikovao po žestini i vulgarnosti.

U prvo vrijeme, tijekom cijele 1919. godine, ovaj »fašistički pokret« djelovao je isključivo s pozicija nacionalne, nacionalističke i antisocijalističke propagande sa sporadičnim terorističkim napadima na pojedince iz protivničkoga tabora, bez ikakvih jasnih ili nešto dugoročnijih programskih smjernica, prije svega radi trenutnih, dnevnopolitičkih probitaka, a i radikalizam i usmjerenost ovisili su mu o dominaciji jedne ili više političkih doktrina unutar tako heterogenog pokreta.

U, nazovimo ih tako, programskim zahtjevima moguće je prepoznati utjecaj staroga »revolucionarnoga sindikalizma«, utjecaje koji su jačali duh nacionalizma, koji je nakon »Kobarida« (Caporetto) prevladao unutar sindikalizma na poticaj njegovih rukovodilaca kao što su bili Alceste De Ambris, Umberto Pasella, Enio Mecheri i Michelle Bianchi.⁴⁷ Na toj se osnovi i morala razviti akcija istarskih fascija. Ovoj akciji bili su naklonjeni i pridružili su joj se, ne samo bivši oficiri i borci, već i mnogi aktivni časnici i niži časnici okupacijske vojske koji su teško podnosili »...neproduktivnost vlade u domovini...« u rješavanju problema koji su se pojavili kao posljedice rata, uspon socijalizma, očito suprotstavljenog prema onima koji su rat izazvali. Radi svega toga oni su vrlo rado podupirali razvoj istarskoga fašizma.

Naročita aktivnost u »osnivanju« prvih istarskih fascija osjetila se u lipnju i srpnju 1919. godine.

Novo razdoblje u razvoju istarskog fašizma otvoreno je s D'Annunzijevom okupacijom Rijeke, koja je, istina, neposredno utjecala na izvjestan zastoje u razvoju istarskoga fašizma zbog odlaska izvjesnog broja rukovodećeg kadra, ali je posredno utjecala na daljnji razvoj, može se slobodno reći na ekspanziju fašizma već s početkom 1920. godine.

Nisu samo propagandne kampanje bile te koje su utrle put fašizmu u Istri. S time u vezi ne smije se zanemariti skoro konstantna pomoć vojnih vlasti. Ta je pomoć išla tako daleko da je direktno ugrožavala sigurnost države, pa je ministarstvo vojske rujna 1919. moralo izdati posebnu okružnicu kojom se vojnim licima zabranjuje upis u

---

⁴⁵ PAP, CKPu (1921), kut. 21, fasc. A-11.

⁴⁶ C. SILVESTRI, *Prva fašistična organizacija v Istri*, Obala, 10, Koper 1970, 13-14.

⁴⁷ A. GRAMSCI, *Socialismo e fascismo*, L'Ordine nuovo, 1921-1922, Roma 1966, 43-103.

fašističke organizacije ili bilo kakvo učešće u fašističkim akcijama koje su se tada smatrale subverzivnim.⁴⁸

Nakon krize i oseke fašizma u periodu jesen-zima 1919/20, u proljeće 1920. godine, s njihovim povratkom, započinje proces reorganizacije pokreta na čisto vojnim principima i na osnovama antičke rimske tradicije.⁴⁹ Do veljače 1920. postoji tek pet FDC, i to u Kopru, Piranu, Vodnjanu i Puli (Poreč tek formalno).⁵⁰

U proljeće 1920. na čelo istarskoga fašističkoga pokreta, koji je na razini provincije još uvijek nejedinstven i koji se u različitim zonama još uvijek nalazi na različitim stupnjevima razvoja, dolaze bivši talijanski oficiri, demobilizirani travnja i svibnja 1920. i riječki legionari Luigi Bilucaglia, Giovanni Mrach i Bruno Camus u puljskom, odnosno pazinskom političkom kotaru. Uz njih, najznačajnija imena u prvim trenucima razvoja fašizma su Mario Mozzatto, Nino Caluzzi, Erminio Zucconi, Antonio Rizzo, Giovanni Leonardelli, Giuseppe Salini, Antonio Gatto, Luigi Rismondo, Adriano Petronio, Domenico Davanzo i H. De Vescovi, koji su u vrlo kratkome periodu, do kraja ljeta iste godine, uspjeli uzdići pokret od marginalne političke organizacije do značajnog političkog čimbenika u provinciji.⁵¹

U zimu 1919/20. nije registrirana niti jedna aktivnost fašističkih organizacija. Bilo je to vrijeme krize pokreta i izvjesne stagnacije koja je prije svega uvjetovana snažnim nastupom socijalističkog pokreta. S druge strane, odvijao se proces koji nije pogodovao razvoju fašističkoga pokreta jer su mnogi uvjereni republikanci koji su prišli fašizmu (kao idejnom nastavljaju risorgimenta) napustili pokret, jer je poprimao karakteristike koje su se u mnogome kosile s njihovim stajalištima.

Prva faza političkoga života tršćanskoga i istarskoga fašizma završava dolaskom u Trst Toscanca Francesca Giunte s kojim počinje novi period fašizma na ovim prostorima. On se iskazao svojom snažnom antislavenskom i antisocijalističkom akcijom, ali i vođenjem jedne uporne politike autonomaštva, koja će kasnije, 1923. godine, unutar samoga pokreta, izazvati tešku krizu. Naime, »fascio di combattimento« provodio je jednu specifičnu politiku autonomije regije i općina, upravo zbog prevlasti jedne poveće grupe »fascista da prima ora«, pripadnika srednjeg sloja talijanske buržoazije, koja je od ove autonomije imala velikih probitaka.

Fašizam je metodama nasilja nadredio propagandne akcije i više ili manje sporadične napade na političke protivnike. Međutim, nakon nagle ekspanzije pokreta u proljeće 1920. sve se više osjeća specifični karakter istarskoga fašizma, koji se u političkoj terminologiji uskoro označavao kao »pogranični fašizam« (fascismo di frontiera), koji je po karakteru bio autohton i daleko radikalniji ili vulgarniji od ostalih.⁵² Ova karakteristika manifestirala se upravo u periodu nagloga razvoja fašizma u ljeto-zima 1920, te u ljeto 1922, u kojem su evidentirana brojna nasilja u cijeloj Julijskoj Krajini. U Istri, gdje su se odigrali brojni krvavi obračuni, ovaj je element ovisio o lokalnim prilikama i o snazi lokalnoga fascija.

⁴⁸ G. A. CHIURCO, n. dj., tom I, str. 181.

⁴⁹ PAP, CKPu (1919-1920), kut. 8, fasc. B-3 i 4; CKPa (1920), kut. 9; AST, GCKT, Gab (1920), kut. 85, fasc. 056.

⁵⁰ PAP, CKPo (1919-1922), kut. 2, Izvješće Civilnog komesara u Poreču Generalnom civilnom vicekomesaru u Poreču od 29. II. 1920.

⁵¹ AST, GCKT, Gab. (1920), kut. 85, fasc. 056, Izvješće od 22. XII. 1920, br. 936/1.

⁵² I. GRANATA, *Storia nazionale e storia locale: alcune considerazioni sulla problematica del fascismo delle origini, 1919-1922*, Storia contemporanea, n. 3, 1980, 503-544.

Prisutnost Francesca Giunte, »crne duše« tršćanskoga fašizma, a rekao bih i fašizma Julijske Krajine, osjećala se i u Istri. Posebice u periodu militarizacije pokreta. Bio je to kraj tzv. »fašističke ljevice«. Razdvajanje unutar pokreta osjetilo se u rukovodstvu. Osnivači fascija u većini malih centara, koji su se pojavili u proljeće 1919, postepeno su prepuštali rukovodstva nekim novim ljudima koji su bili agresivniji i bez skrupula, te koji su davali ton pokretu u sljedećem periodu, favorizirajući squadre d'azione koje su bile osobito obilježje istarskoga fašizma.

Novi program koji se u svojim osnovnim linijama podudarao s programom iz 1919. godine karakteriziran je otvorenim pozivom na rat protiv radničkih i socijalističkih organizacija, a unošenje oružja u organizaciju predstavljalo je jedan od bitnih elemenata lokalnoga političkoga života.⁵³

Rukovodeća garnitura istarskoga fašističkoga pokreta na čelu s Luigijem Bilucagliom uspjela je promovirati tzv. politički aktivizam, permanentno organizirajući štrajkove i animirajući talijansku javnost na brže rješavanje jadranskoga pitanja.

Godine 1919. fašizam je predstavljao zaista čudnu mješavinu revolucionarnoga sindikalizma, socijalizma, anarhizma i svojevrstan amalgam nacionalnih i socijalnih opcija, te vječitoga sna o veličini i snazi talijanske nacije.⁵⁴

Federico Chabod je u svojoj knjizi »Storia della politica estera italiana« ispravno primijetio nešto što je bilo posebno značajno za razvoj i za pravce kretanja istarskog fašizma, naime da (se) »...Revolucionarna moć ili snaga nacionalnoga principa ograničavala (se) na Trento i Trst jednostavno postavši iredentizmom, ali ne općim iredentizmom, već uvijek najpreciznijim, konkretnim...«⁵⁵

Tijekom cijeloga poslijeratnoga perioda ni jedan politički pokret ni stranka nisu ostvarili takvu koheziju i koncentraciju snage kao FDC. Mussolini je 20. rujna u svom govoru u Trstu prokomentirao »...Ovdje fašizam ima razlog postojanja, ovdje fašizam nalazi svoj prirodni teren za razvoj («...Qui il fascismo ha ragion d'essere; qui il fascismo trova il suo naturale terreno di sviluppo»). Upravo prva veća kriza tršćanskoga fascija buknula je radi riječkoga pitanja. Tršćanski fascio je u to vrijeme bio pod strogom kontrolom središnjice u Milanu. Mussolini je naročito pazio da se ne rade greške koje bi mogle ugroziti razvoj fašizma u tom dijelu Italije. Posebno s obzirom na odnos mladih squadrista prema pitanjima koja bi mogla ugroziti krupni kapital koji je već u to vrijeme počeo financirati pokret.⁵⁶ To je vrijeme kada Mussolini svojim pobornicima određuje političke smjernice riječima »...Mi svojatamo iredentističke ciljeve i intervencionističke inicijative, mi veličamo pobjedu u velikom ratu i borimo se protiv boljševizma«.

IV. FAŠIZAM NA PAZINŠTINI

Odmah na početku valjalo bi odrediti pojam Pazinštine o kojemu je u ovome radu riječ. Misli se na administrativno-upravnu cjelinu »političkog kotara«

---

⁵³ Il Nuovo Giornale, 11. VI. 1920, br. 33, *Il fascismo italiano di combattimento e la sua costituzione in Pola*.

⁵⁴ E. CARMELI, *Origini e fondamento dell'ideologia fascista*, Ricerche di storia della resistenza reggiana, br. 6, Reggio Emilia 1968, 9.

⁵⁵ F. CHABOD, *Storia della politica estera italiana*, Bari 1971, 71-72.

⁵⁶ E. GENTILE, n. dj., 40-43.

(mandamento politico, distretto politico) Pazin (do 1918. godine, kotarski kapetanat Pazin), a kasnije, od 1923. okrug (circondario), odnosno, potprefektura Pazin, koja obuhvaća općine (comune) Pazin, Tinjan, Labin, Plomin, Sušnjeвица, Boljun i Žminj.

S određenom dozom opreza spram vijesti o osnivanju prvih fašističkih organizacija u Istri, odnosno na Pazinštini početkom svibnja 1919. godine, koje donosi tadašnji dnevni tisak, možemo ustvrditi da se ideja fašizma na ovim prostorima pojavila nešto više od mjesec dana nakon osnivačke skupštine FIdC u Milanu, što već samo po sebi govori o uvjetima u kojima se fašizam razvijao brže i snažnije no u ostalim dijelovima Italije. Međutim, izvornih vijesti, dokumenata, »prvorazrednih povijesnih ostataka« o ovom procesu nema, iako ne treba sumnjati da je fašistički »kronohistoričar« G. A. Chiurco, u svojoj obimnoj »sintezi« povijesti fašističkog pokreta (Storia della rivoluzione fascista), koristio dokumentarnu građu, koja bi potvrdila informacije tadašnjeg tiska. On, kao fašiste »da prima ora« na Pazinštini spominje stvarne ličnosti, čija se imena sporadično pojavljuju u dokumentima datiranim dvadesetih i tridesetih godina. Bili su to: Bruno Camus (kao komandant zone Pazin), Giuseppe Coverlizza, Giovanni Mrach (budući federalni sekretar PNF, fašistički zastupnik u parlamentu), Ettore Colombo, Giovanni Gasparini, Riccardo Slocovich-Salvini, Ettore Gottardis i Giuseppe Runco (kao zapovjednici squadri d'azione), te squadriste (od kojih su neki kasnije zauzimali visoka mjesta u fašističkoj hijerarhiji): Vittorio Antonich-Antonini, Oreste Antonaz, Romano Agostinis, Bruno Andriani, Antonio Barlè, Giulio Bianchini, Amadeo Colombo, Ruggero Colombo, Bruno Clissez, Ernesto Cozzazato, Oscare Clissez, Giovanni Derndich Valli, Bruno Depiera, Guido Degnato, Marco Derndich Valli, Dante Fiorentù, Giovanni Gabrielli, Umberto Gasparini, Umberto Gabrielli, Francesco Leona, Primo Moro, Silvio Colombo, Francesco Mizzan, Giovanni Petrini, Matteo Pulich, Udo Solari, Luigi Stupar, Mario Stupar, Giuseppe Trentin, Erminio Zucconi, Ferruccio Camus i Ettore Ulcich.⁵⁷

Pitanje genealogije fašizma na prostorima središnje Istre jest i pitanje postojanja određenih političkih jezgara koje su okupljale buduće squadriste, i koje su dale onu početnu organizacijsku formu, kao npr. Nacionalni politički odbor (Comitato nazionale politico) čije djelovanje još uvijek nije posve razjašnjeno. Kako god bilo, razvoj fašizma u »zoni« čije je većinsko stanovništvo hrvatske nacionalnosti, nije tekao onim tempom i spontanošću kojim je tekao u južnoj i zapadnoj Istri. Osim toga na Pazinštini djeluju hrvatski javni radnici, intelektualci, svećenici, učitelji i profesori u okviru brojnih političkih i kulturnih društava, sprečavajući »političku penetraciju« talijanskim političkim snagama, a time svakako i fašizmu. Spomenimo samo one koje spominje i Civilni komesar za politički kotar Pazin Galli u svom izvješću Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 21. lipnja 1920. godine br. 469. Nagovještavajući zabrinutost intenzivitetom »jugoslavenske propagande« i vlastitu nemoć da se tome suprotstavi, Galli rezignirano spominje da u samome Pazinu djeluje »...capo ufficialmente riconosciuto del partito croato nazionalista dell'Istria dott. Simone Kurelic...«, koji se prema Galliju okružio »...različitim gorljivim i opasnim militantnim Hrvatima...« ((...)...diversi ferventi e pericolosi croati militanti...(...)), kao što su: bivši sudac dr. Rodić, prof. Frankola, direktor »Pučkog prijatelja« Belanić, sudac Mogorović, ljekarnik Ivan Dorčić i ostali.⁵⁸ Važno je istaći da Civilni komesar Galli u ovome izvješću nije ni u kojem obliku ukazao na postojanje snaga koje bi bile spremne suprotstaviti

⁵⁷ G. A. CHIURCO, *Storia della rivoluzione fascista*, Firenze 1929, II, 316.

⁵⁸ PAP, CKPa (1920), kut. 6, Povjerljivi spisi br. 4/Ris, br. 1-298.

se hrvatskoj opoziciji na prostoru pod njegovom upravom, što može biti indikator za zaključak o nepostojanju čvrste jezgre fašističkoga pokreta. Sam nastanak prvih organizacijskih nukleusa fascia (squadre d'azione) na Pazinštini sa sigurnošću možemo datirati u prvu polovicu 1920, kada nakon povratka istarskih legionara iz Rijeke pokret dobiva novi zamah. Ovoga puta u organizacijskom i ideološkom smislu mnogo bliži »izvornim« idejama fašizma. U tom smislu najveću ulogu imao je demobilizirani kapetan talijanske vojske, hrvatskog podrijetla, Giovanni Mrach (Ivan Mrak - rođen u Pazinu 11. veljače 1891. godine).

Godina 1921. predstavlja onaj prijelomni trenutak koji je u cijeloj Istri, pa tako i na Pazinštini, označio period nagloga razvoja fašizma. Parlamentarni izbori svibnja 1921. donijeli su pobjedu Istarskom nacionalnom bloku, odnosno fašističkom pokretu. Podaci koje crpimo iz Izvješća Generalnog civilnog komesara Julijske Krajine od 6. lipnja 1921. godine br. 0204-5393 »Povjerljivo«, upućenog Predsjedništvu Ministarskoga savjeta i Središnjem uredu za Nove provincije u Rim, o izbornoj situaciji na Pazinštini, odnosno u izbornom okrugu Pazin, a tiču se fašističkoga pokreta, govore sljedeće: Aktivisti Istarskog nacionalnog bloka, među kojima uglavnom članovi fašističkoga pokreta, vršili su propagandu ne samo u gradovima i selima gdje žive Talijani, već i u čisto hrvatskim mjestima. Istovremeno iz drugih izvora saznajemo o nasiljima fašističkih squadri u pojedinim mjestima Pazinštine u okviru predizborne kampanje. Talijanski izvor govori o pomanjkanju organizacije i dezorijentiranosti hrvatskoga stanovništva koje je u mjestima Cerovlje, Pazinski Novaki, Borut, Boljun, Lindar, Grožnjan, Pićan i Plomin glasalo za BNI. Sam Generalni komesar govori o incidentnim situacijama u Pazinu, Trvižu i Bermu, te u Labinu, Nedeščini i Tinjanu, koje su izazvali fašisti. Na kraju od 14040 upisanih birača, u 22 sekcije, glasovalo je svega 4696 ili 35,5% i to 3159 za BNI, 39 za PPI, 42 za PSU, 67 za PCI, 1100 za JNS i 17 za PRI (vidi graf 1 i 2). Osim toga, trojica najznačajnijih čelnika fašističkoga pokreta na ovome prostoru, Giovanni Mrach, Bruno Camus i Erminio Zucconi, ušli su u rukovodstvo BNI za Istru, odnosno Mrach sa našao na listi BNI.⁵⁹ Već tada, prema rezultatima glasanja članova fašističkoga pokreta na Pazinštini, odnosno u izbornom okrugu Pazin, za pojedine kandidate s liste Istarskoga nacionalnoga bloka, moglo se zapaziti da uski lokalni partikularizmi nisu bili nadvladani, te da su fašisti središnje Istre više naklonjeni pokretu u južnoj Istri, odnosno Puli, nego Poreču (vidi graf 3).

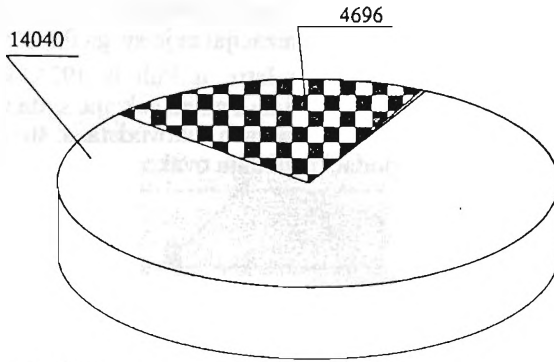
U prilog ovoj konstataciji govore i tri povjerljiva izvješća iz ožujka i lipnja 1921. godine. Prvo Izvješće kapetana CC.RR. A. De Vecchia u Pazinu upućeno Civilnom komesaru Galliju, kao odgovor na pismo od 27. veljače 1921. godine br. 10. Ris. 921, spominje samo dvije sekcije Fascio Italiano di Combattimento i to u Pazinu sa 150 članova i Žminju sa 25 članova.⁶⁰ Drugo Izvješće, također s početka ožujka, pisano od strane poručnika CC.RR. C. Cavia, komandanta postaje u Labinu, Civilnom komesaru Galliju⁶¹, podudara se s izvješćima Umberta Russa, komandanta CC.RR. u Pazinu, s početka lipnja 1921. koji u predmetu nose zajednički naslov: »Costituzione di fasci di combattimento« u kojem se spominju sekcije FIdC u Labinu (22 - broj članova),

---

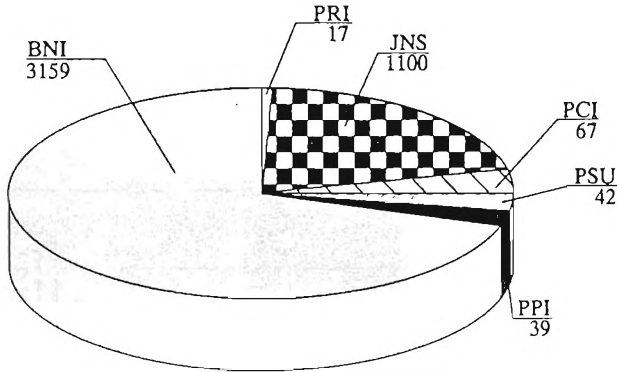
⁵⁹ AST, GCKT (1919-1922), kut. 114, fasc. 0204; Osim toga, neposredno nakon izbora mladi fašisti pazinskog fascia održali su sastanak i izabrali novo rukovodstvo koje će u narednom periodu pridonijeti omasovljenju pokreta na Pazinštini; u to rukovodstvo pazinskog fascia izabrani su Runco Giuseppe, predsjednik, Camus Bruno, politički sekretar, Dorcich Giuseppe, blagajnik, te članovi - Penso Emilio, Coverlizza Giuseppe, Zuccon Erminio, Covaz Gioberto i Gasparini Umberto.

⁶⁰ PAP, CKPa (1920), kut. 9.

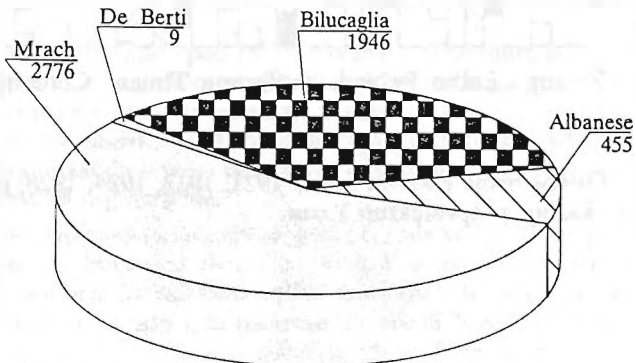
⁶¹ PAP, CKPa (1920), kut. 9, Izvješće od 2. III. 1921, br. 14/5.

Grafikon 1

Grafikon 2.

Grafikon 3

Nedeščini /Sv. Nedjelja - Nedeščina/ (60), Plominu (76) i Tinjanu (50), uz opasku da se u svim ovim sekcijama osjeća jak utjecaj republikanizma.⁶² U odnosu na broj žitelja političkoga kotara Pazin, u fašističkim organizacijama je svega 0,7% stanovništva.

Usporedbe radi, u fondu Prefekture Istre u Puli iz 1924. godine, nalazimo vrijedne podatke koji nas izvješćuju o postojanju novih sekcija, sada već Partito nazionale fascista (PNF) i o starosnoj strukturi njihovih rukovodstava, što daje odgovore na pitanje agilnosti sekcije. Grafički, podaci izgledaju ovako:

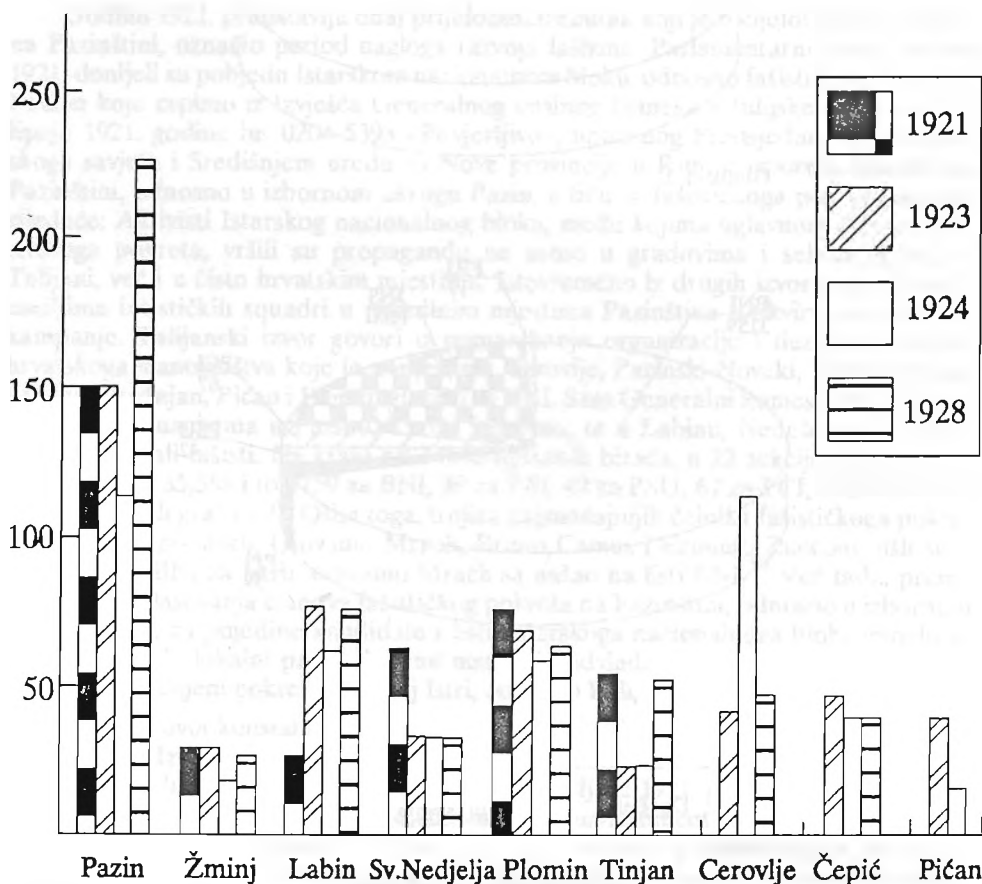

Tabela 1. Odnos broja članova fascija 1921, 1923, 1924, 1928. god. u političkom kotaru odnosno kasnije potprefekturi Pazin

⁶² PAP, CKPa (1920), kut. 9, Izvješće od 6. VI. 1921, br. 16/36 i 8. VI. 1921, br. 16/30.

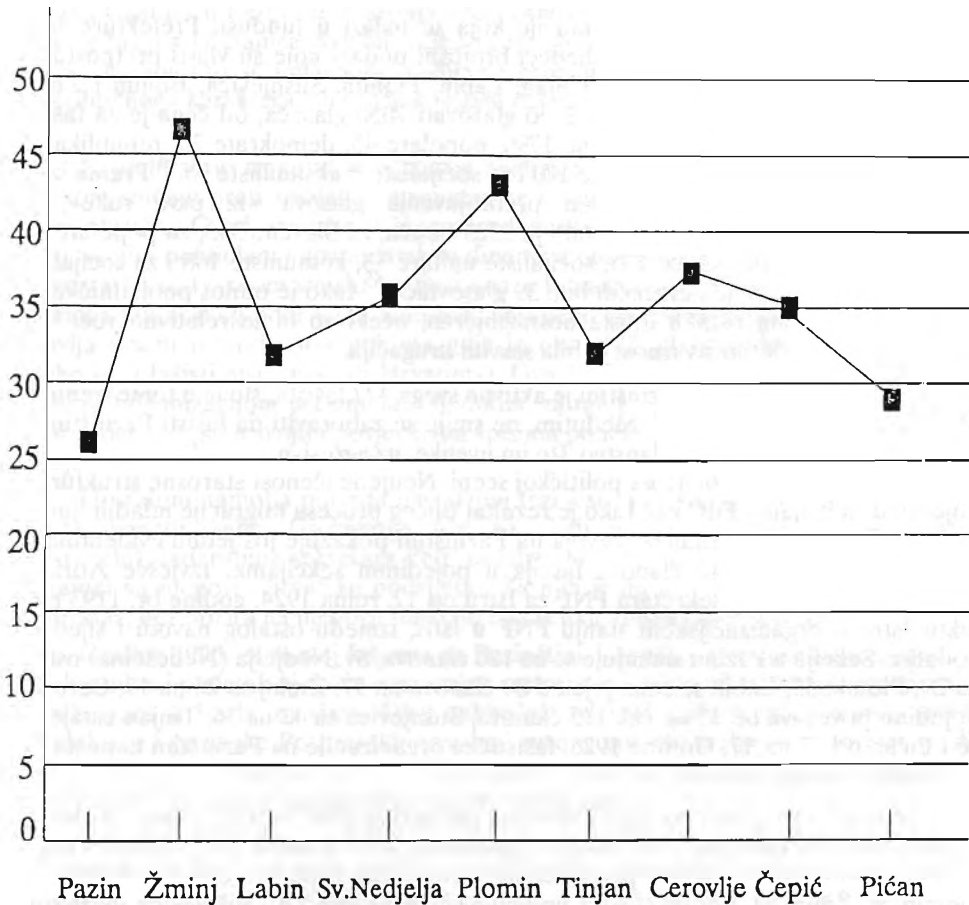

Tabela 2. Prosječna starosna dob članova fascija na Pazinštini 1924. god.

Moguće je zamijetiti određen pad broja članstva u pojedinim sekcijama. Uzroke valja tražiti, ne samo u krizi izazvanoj ubojstvom socijalističkoga poslanika Matteottija, kada je proces osipanja članstva prisutan u cijeloj Italiji, već i u činjenici da se osnivanjem novih sekcija izaziva određena unutarnja migracija članstva. Za razliku od ostalih fašističkih organizacija u Istri, fašizam na Pazinštini nije ipak teže osjetio krizne procese unutar svojih organizacija.

Drugi parlamentarni izbori u Istri 1924. godine, sada već godinu i po nakon dolaska fašizma na vlast, uz činjenicu da su se odvijali u još neregularnijim uvjetima fašističke represije, donijeli su fašistima veliku pobjedu. Od 69.062 birača koliko je izašlo na birališta (70,8%), za fašiste je glasovalo 51.580 ili 70,8%. U izbornom okrugu Pazin za fašiste je glasovalo 50% birača izašlih na izbore (prema navodima dokumenta od 31. V. 1924. br. 1419, kojim prefekt Istre izvješćuje Državnog podsekretara o

rezultatima izbora).⁶³ Iz dokumentacije koja se nalazi u fundusu Prefektore Istre (PAP), 1924. godine, navode se sljedeći brojčani podaci koje su vlasti pretpostavile kao moguće: u općinama Pazin, Tinjan, Labin, Plomin, Sušnjeвица, Boljun i Žminj ukupno je, po njihovoj procjeni trebalo glasovati 7050 glasača, od čega je za fašiste predviđeno 4890 glasova, za Slavene 1790, popolare 45, demokrate 25, republikance 20, socijaliste unitare 65, komuniste 120 i za socijaliste maksimaliste 95.⁶⁴ Prema izvorima nastalim neposredno nakon prebrojavanja glasova »iz prve ruke«, za »Nacionalnu listu« - fašiste, glasovalo je 5323 birača, za Slavene 343, za popolare 58, demokrate 34, republikance 135, socijaliste unitare 13, komuniste 168 i za socijaliste maksimaliste 49, dok je nevažećih bilo 39 glasovnica.⁶⁵ Iako je odnos pobjedničke fašističke liste spram ostalih doista nesrazmjern, očekivao bi se relativno veći broj članova PNF, međutim stvarnost je bila sasvim drugačija.

U kolovozu 1924. na Pazinštini je aktivno svega 427 fašista, što je u tome trenutku tek 10% svih fašista u Istri.⁶⁶ Međutim, ne smije se zaboraviti da fašisti Pazinštine u prosjeku imaju najvitalnije članstvo, što im uvelike, uz agresivne i nasilne nastupe, osigurava dominantne pozicije na političkoj sceni. Neujednačenost starosne strukture u pojedinim sekcijama FdC isto tako je rezultat općeg procesa migracije mlađih ljudi u veća središta okruga. Analiza razvoja na Pazinštini pokazuje još jednu evidentnu činjenicu: konstantan pad članova fascija u pojedinim sekcijama. Izvješće Adriana Petronija, Federalnog sekretara PNF za Istru od 17. rujna 1924. godine br. 1193 prefektu Istre o organizacijskom stanju PNF u Istri, između ostalog navodi i sljedeće podatke: Sekcija u Pazinu smanjuje se na 120 članova, Sv. Nedjelja (Nedeščina) ostaje na 29, Plomin 55, Labin se smanjuje od 80 članova na 57, Žminj sa 25 na 17, Cerovlje se jedino povećava od 35 na čak 115 članova, Sušnjeвица sa 42 na 36, Tinjan ostaje na 20 i Pićan od 37 na 17. Godine 1926. fašističke organizacije na Pazinštini napušta još 47 fašista, a prilazi im novih 16.⁶⁷

Godine 1928. u Istri postoji 67 sekcija i podsekcija PNF sa 6.823 člana. U okrugu Pazin (potprefektura) brojčano stanje organizacija PNF donekle se izmijenilo i može se reći - stabiliziralo. Labin s podsekcijom u Nedeščini broji 110 članova, Tinjan 46, Plomin 56, Žminj 21, podsekcija u Cerovlju 42 člana, Pazin 220, Sušnjeвица 36, Boljun (osnovan 18. IV. 1926) s podsekcijom u Lupoglavu (osnovan 21. III. 1926) 118 članova, dok za Pićan nema podataka.⁶⁸

Očito je da je i bez podataka o broju članova sekcije u Pićnu, postotak fašista na Pazinštini u odnosu na 1924. godinu, opao, što bi se moglo protumačiti konstantnim osipanjem članstva radi sve prisutnije neaktivnosti sekcija i birokratizacije fašističkoga rukovodstva (o ovim problemima najviše se govori u arhivskoj građi fašističke provenijencije iz tridesetih godina).

Problem razvoja fašističkoga pokreta na ovome prostoru obuhvaća i osnutak i razvoj ženskoga fascija di combattimento, odnosno uloga žena u pokretu. Na inicijativu

---

⁶³ V. BRATULIĆ, *Izbor dokumenata...*, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, IV, Rijeka 1957, 311-314.

⁶⁴ PAP, PP (1924), kut. 15, fasc. A-6/2.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, A-6/2.

⁶⁷ PAP, PP (1924), kut. 15, fasc. A-6/2; A-6/3.

⁶⁸ PAP, PP, kut. 67, fasc. 9/2-1. Izvješće prefekta Itala Foschia Ministarstvu unutarnjih poslova od 7. I. 1928, br. 101.

Bruna Camusa u Pazinu je 4. srpnja 1926. osnovana sekcija Fascia di combattimento koja je brojila 12 članica. Sve one bile su supruge ili u rodu s poznatim pazinskim fašistima. Njihov rad se uglavnom svodio na propagandne i na razne potporne akcije »apolitičnog« karaktera, ali s uvijek jasnim ciljem implikacije fašističkog duha u obitelji.⁶⁹

Najdelikatniji trenutak predstavlja analiza nacionalne strukture pokreta, koja u svakom slučaju prati socijalne, gospodarske i političke procese u specifičnom etničkom okružju. Grad, središte u kojemu talijanska nacija ostvaruje, ako ne većinu, a ono, svojim političkim i gospodarskim dinamizmom i mobilnošću uvjerljivu prednost, predstavlja u stvarnom smislu te riječi »oazu talijanstva« pokreta, gdje je preko 80% članova talijanskog podrijetla. Selo pak, naseljeno većinskim hrvatskim življem predstavlja »oazu inorodnosti« pokreta gdje je oko 73% članstva hrvatskog podrijetla (iako se ti fašisti nisu smatrali Hrvatima). Ova činjenica, nikad priznata, pokušala se prikriti talijanizacijom prezimena. Međutim, za talijanske fašiste, oni su uvijek ostali »inorodci« i to su u svojim povjerljivim spisima ponekad priznavali kao veliko opterećenje.

Uostalom najbolja potvrda navedenoj tezi jest i podatak da su fašisti unutar pokreta, između sebe, Giovannija Mracha (koji je 1928. promijenio prezime u Maracchi), federalnog sekretara PNF za Istru od 1926. godine, zvali »schiavon«, aludirajući na njegovo hrvatsko podrijetlo. Za njih je on uvijek bio i ostao »schiavo« i inorodac, bez obzira na njegovu funkciju i na veliku »fašističku« prošlost.

Godina 1926. za razvoj fašizma na Pazinštini, i uopće u Istri, predstavlja tragičnu prekretnicu i početak njegova unutarnjeg rastrojstva i osipanja sve zbog prljavih zakulisnih igara u borbi za vlast. Ovaj zaključak arhivski dokumenti iz Fonda pulske Prefektore i pazinske Potprefektore suho i surovo potvrđuju upravo u vrijeme poslije »pazinskog« 5. kongresa PNF za Istru krajem veljače 1926. i za »vladavine« federalnog sekretara Giovannija Mracha od kraja svibnja iste godine.

Bez ikakve dvojbe, za daljnju analizu ovoga problema značajna su i dragocjena sačuvana izvješća komesara PNF za Istru Luigija Bilucaglie i partijskog inspektora Erminija Zucconija s početka tridesetih, koja u vrlo kritičkom, dramatičnom i realističkom tonu govore o teškoćama razvoja fašističkih institucija u Istri, a ujedno i na Pazinštini (Labin), o njihovoj neaktivnosti, formalnom postojanju, borbi za vlast, birokratizaciji, i konačno, o sukobu »reformista« i konzervativaca, te predlaže i određene radikalne mjere kao što su smjenjivanje pojedinih lokalnih rukovodstava, kako bi se stanje bar malo saniralo. Čini se da je glavni uzrok, možemo odmah reći, masovnom nezadovoljstvu i pasivnosti dojučerašnjih fašista, bila teška gospodarska situacija na selu, znači u onom društvenom okružju i onog društvenog sloja iz kojega je regrutirana većina fašističkoga članstva Pazinštine, koje više nije prezalo ni od manifestiranja otvorenoga nezadovoljstva politikom lokalnih fašističkih moćnika. No, analizirajući sporadično dokumente kasnijih, tridesetih godina, može se primijetiti vrlo mali ili nikakav pomak u rješavanju nagomilanih problema u svim segmentima korporativne države. Činjenica je da se fašizam uhvatio u vlastitu mrežu birokratizacije, od kojeg su koristi izvlačile jedino lokalne partijske glavešine.⁷⁰

⁶⁹ PAP, PP (1926), kut. 44, fasc. IX/1-3, Izvješće od 4. VII. 1926, br. 416/26. Prve članice ženske sekcije PNF Pazin bile su Penso Maria, Ivancich Rina, Lucich Loretta, Ivich Anita, Camus Maria, Barle Latina, Pattai Corina, Chesettich Maria, Depiera Aurelia, Demdich Maria, Antonare Maria, Sassi Lucia.

⁷⁰ PAP, PP (1931), kut. 110, fasc. IX/6.

Nakon kongresa provincijske federacije PNF krajem veljače u Pazinu, koji je, kako smo rekli, prekretnica u razvoju pokreta, izabrano je novo provincijsko rukovodstvo u koje su ušli Giovanni Mrach (potvrđen mu je predsjednički mandat), Nino de Petris, Antonio Rizo, te Depangher Manzin i Giuseppe i Plinio Vascotto. Ovo rukovodstvo uspjelo je politički animirati pojedine umrtvljene sekcije i započeti period institucionalizacije fašizma u Istri. Međutim, sukob unutar pokreta između »donje« (Pula, Pazin, Rovinj, Lošinj) i »gornje« (Poreč, Kopar) Istre, koji je tinjao još od 1921. godine (odnosi se na borbu oko prevlasti u provincijskom rukovodstvu, odnosno na mogućnosti ekonomskih probitaka ovih dviju »zona« glede fuzije s Trstom), sada je ponovno eskalirao. Pazinski fašisti tom prilikom stali su na stranu puljskog središta i Luigija Bilucaglie.⁷¹ Ova prevaga koju su donijeli pazinski fašisti povezani s puljskim sjedištem preko ličnosti Bruna Camusa, Giovannija Mracha i Luigija Bilucaglie predstavljala je kraj ozbiljnijih napada porečkih i koparskih fašista i kraj ideje »provincijske fuzije«.

Do 1926. godine i tijekom te godine, kada PNF postaje jedinom legalnom i mogućom političkom partijom, uglavnom je prevladana unutarpartijska kriza. Osnovna je tendencija rukovodstva istarskog fašizma bila prilagodba i izgradnja takvog društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog sustava koji bi omogućio potpunu fašizaciju istarskoga društva. U tu svrhu stvorene su brojne fašističke organizacije: Dopolavoro, Opera Nazionale Ballila, Avanguardia, Gruppi universitari fascisti, Associazione nazionale insegnanti fascisti i mnoge druge. Te je godine stvorena i osnova za izgradnju fašističkoga državnoga sustava, odnosno korporativne države.

Uređenjem odnosa između fašističke stranke i generalne konfederacije industrijalaca 1925. godine, fašistički sindikati su stekli isključivo pravo organiziranja radnika. U Istri je te godine bilo organizirano 16 sindikalnih korporacija na provincijskoj razini u koje je bio učlanjen 51 fašistički sindikat. Prema Izvješću generalnog sekretara istarske provincijske federacije fašističkih sindikalnih korporacija (Federazione provinciale istriana delle corporazioni sindacali fascisti) Adriana Petronija, s početka siječnja 1926. godine, na Pazinštini su postojale sljedeće sindikalne podružnice: u Labinu djeluje sindikalna sekcija službenika u okviru korporacije službenika, sekcija hotelskih radnika ugostitelja i sobara u okviru korporacije uslužnih djelatnosti, sekcija kopača vapnenca u okviru korporacije rudarstva, sekcija radnika SAMT, sekcija ribara u okviru korporacije ribarstva, sindikalna sekcija učitelja u okviru korporacije školstva i prosvjete, sekcija nosača, sekcija gostioničara i kavanara te sekcija radnika PTT u okviru korporacije transporta i prometa; u Plominu djeluju sekcije lučkih radnika (korporacija transporta i prometa), te sindikalna sekcija kopača boksita; u Raši, sekcija kopača vapnenca, a u Žminju, sekcija kopača boksita.⁷² Mnogobrojni pokušaji da se sindikalni fašistički život na Pazinštini unaprijedi, razvije ili barem animira, ostao je sve do propasti fašizma bez značajnijih rezultata. Isti problem odnosio se i na rad ostalih fašističkih udruženja - Ballile, Avanguardije, Dopolavora i dr. Borba protiv asimilacije, talijanizacije i denacionalizacije bila je u suštini borba protiv fašizma. Na problemu neuspjeha prve zadaće fašizma na ovome uskome području koje naziva-

---

⁷¹ PAP, PP (1926), kut. 44, fasc. IX/1-3; Ton politički pazinskih fašista dalo je fašističko rukovodstvo koje je izabrano u prosincu 1925, a to su Bruno Camus, Teodoro Paladin, Giuseppe Gabrielli Giuseppe Runco, Ido Solari Giuseppe Coverlizza, Emilio Penso, Giuseppe Traino, Nazario Demori, Gastone Barlich i Giovanni Gabrielli. PAP, PP (1925), kut. 35, fasc. XXI/4.

⁷² PAP, PP (1926), kut. 44, fasc. IX/1-3.

mo Pazinštinom, treba stati, jer već ulazimo u novu problematiku, u problematiku izgradnje i funkcioniranja sustava fašističke represije, koja se ne bi iscrpljivala samo u taksativnom nabranjanju fašističkih zločina i terorističkih akcija, već bi svoj sadržaj tražila u suštini politike »istarskoga fašizma«. Složit ćemo se da ova problematika ipak predstavlja zasebnu studiju.

ZAKLJUČAK

Nastanak i razvoj fašizma i fašističkog pokreta, kao i njihov karakter na prostoru tadašnjeg kotara, okruga, odnosno potprefektore Pazin, uvjetovani su uglavnom »unutrašnjim« čimbenicima - etno-nacionalnom i socijalnom konfiguracijom, te političko-gospodarskim datostima poratnog istarskog društva. Fašizam se u ovome središnjemu dijelu istarskoga poluotoka razvijao nešto sporije no u ostalim istarskim krajevima. Većinski hrvatski živalj koji obitava u čvrstim, patrijahalnim ruralnim zajednicama bio je najveća zapreka brzom razviću fašističke ideologije, a onda i organizacije, koja je u Istri imala izrazito antislavensku orijentaciju. Stoga je tek nakon uništenja nacionalnih, kulturnih, duhovnih, političkih i gospodarskih institucija istarskih Hrvata na ovom području, bila moguća penetracija fašizma i u ove dijelove »alogenih-sivih zona«. O tome govori i činjenica da su se fašističke organizacije prvo pojavile u većim urbanim a kasnije u ruralnim sredinama Pazinštine. Od tipično »urbanog« pokreta u svojim prvim počecima, fašizam na Pazinštini u kasnijim dvadesetim godinama, sve više dobiva »agrarni« (ruralni) karakter, promijenivši, ne samo njegovu socijalnu već i nacionalnu strukturu. To i jest jedna od značajki fašističkog pokreta na Pazinštini. Osim što je »agrarni« fašizam suprotstavljen »urbanom« u nikad ne prevladanoj nacionalnoj komponenti, on je suprotstavljen »gradskom-salonskom« fašizmu i s ideoloških pozicija. Dok ovaj drugi figurira kao »čisto politikantsvo« srednjih slojeva građanstva, prvi je izrazito militantan, vulgaran, impulsivan, stereotip agresivnog i »revolucionarnog« squadrizma, kojeg podržavaju mlađe starosne grupe.

U razdoblju od 1919. do 1929. godine, promatranom u cjelini, moguće je zamijeti još jednu njegovu »odliku«. Iako, politički (teroristički) vrlo agilan (što ima zahvaliti svojoj »mladosti«), fašistički pokret je malobrojan. Upravo stoga što je malobrojan, on je agresivniji i opasniji. Takav će ostati tijekom cijelog opisanog desetogodišnjega razdoblja, bez obzira što će režim na sve moguće načine pokušati, preko svojih društvenih, gospodarskih, kulturnih i brojnih političkih institucija, fašizirati, odnosno asimilirati »inorodno« pučanstvo.

KRATICE

AST, GCKT: Državni arhiv u Trstu, fond Generalnog civilnog komesarijata

PAP: Povijesni arhiv u Pazinu

CKPu: fond Civilnog komesarijata Pula

CKPa: fond Civilnog komesarijata Pazin

CKPo: fond Civilnog komesarijata Poreč

PP: fond Prefektore u Puli

kut.: kutija

fasc.: fascikl

CCRR: Kraljevski karabinjeri

PDI: Partito democratico istriano

PPI: Partito popolare istriano

PCI: Partito comunista d'Italia

HSNS: Hrvatsko slovenska narodna stranka

BNI: Blocco nazionale istriano

FDC: Fascio di combattimento

PNF: Partito nazionale fascista

SUMMARY

SOME MOMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE FASCIST MOVEMENT IN THE PAZIN REGION WITHIN THE FRAMES OF THE GENERAL DEVELOPMENT OF THE »ISTRIAN FASCISM« 1919-1929 (through commentaries of archivistic documents)

On the basis of only a handful of documents from collections of the Historical Archive in Pazin and the State Archive in Trieste, the A. tried to present a rapid review of the appearance and development of fascism and the fascist movement in the Pazin region. To make the particularities of this process more visible (the speed of development, the social, national and age structure, the basic political orientations within the movement), the general political outline is given, together with the particular conditions of the postwar Istrian political scene as one of the most important conditions for the appearance and development of Fascism in these regions.

Only the basic elements of development processes are presented, and only so much as the used archival material »allowed« it, without any ambition for a complete review, but also not hiding the scope of presenting the role, or the participation of Fascism in the Pazin region in what historiography lately calls »provincial« Fascism - or, more explicitly, »Istrian Fascism«.

It is extremely important to note that archive collections do not abound in useful documents which would give a global picture of events in the Pazin region: the material is fragmentary and only partly preserved. For this reason, it was necessary to present the development of Fascism in the Pazin region within the frames of the general development of Fascism in Istria and incorporate it in the wider notion of »Istrian Fascism«.

Fascism in interior Istria (of which the Pazin region represents the biggest part) developed under very specific social and ethnic conditions. The Pazin region, inhabited predominantly by Croatian population (Italians lived mainly in urban environment), represented from the beginning the biggest obstacles to the development of Fascism. Therefore the participation of the community to Fascist organizations was the lowest. And the region would maintain that position throughout the duration of the Fascist regime.

Although Fascism in the Pazin region passed through identical stages of development as in other parts of Istria, and although it was brought on by the same social strata (intellectuals, demobilized officers and soldiers of the Italian Army, veterans and volunteers, prewar irredentistic youth), it presents all typical features of »agrarian«, rural Fascism, which would later always be in opposition to the Fascist bureaucracy and »town petty politicians«.

The appearance and development of Fascism and the Fascist movement, as well as its features inside the District, the Sub-Prefettura in Pazin, depended mainly on »internal« factors: ethno-national and social configuration, political and economic conditions of post-war Istrian society. Here, in interior Istria, the development of Fascism was somewhat slower than in other parts of the peninsula. The preponderant Croatian majority, living in strong patriarchal rural communities, was the main obstacle to a quick development of Fascist ideology, and then organization, which in Istria had a strong anti-Slav course. The infiltration of Fascism in these »allogenuous - gray« zones was therefore possible only after the destruction of the national, cultural, spiritual, political and economic institutions of Istrian Croats in this region. The fact that Fascist organizations first made their appearance in bigger urban environments, and later on in the rural milieu of the Pazin region, speaks for itself. Fascism in the Pazin region, starting as a typical »urban« movement, acquires ever more an »agrarian« rural character towards the end of the 20-ies, changing not only its social but also national structure. This is one of the main features of the Fascist movement in the Pazin region. The »agrarian« fascism was not only in opposition to the »urban« movement within the never overcome national component, but it was also in antithesis to the »urban/drawing room« Fascism on the basis of ideological positions. While the latter was considered a »purely petty-political« manifestation on the part of the middle classes, the former was clearly militant, vulgar, impulsive, stereotypic of the aggressive and »revolutionary« »squadrismo«, supported by a younger age-group.

Considering integrally the period between 1919 and 1929, it is possible to distinguish one more »distinctive feature«. Although politically (terroristically) very active (a feature that can be ascribed to the age of the members), the Fascist movement was not numerous. It was nonetheless more aggressive and more dangerous as it continued to bring together few members. It would continue to remain such during the whole decade considered here, although the regime had used all means to try to bring over and assimilate the autochthonous population using its social, economic, cultural and numerous political institutions.

RIASSUNTO

ALCUNI MOMENTI DELLO SVILUPPO DEL FASCISMO NEL PISINESE NEL QUADRO DELLO SVILUPPO GENERALE DEL »FASCISMO ISTRIANO« 1919-1929 (attraverso il commento del materiale archivistico)

Soltanto sulla scorta di alcuni documenti custoditi nell'Archivio storico di Pisino e nell'Archivio di Stato di Trieste, l'autore ha provato dare un fugace sguardo sulle origini e il propagarsi del fascismo e del movimento fascista nel Pisinese. Per rendere più evidenti le peculiarità di quel processo evolutivo (dinamica della evoluzione, la struttura sociale, nazionale e quella dell'età, orientamenti politici nel movimento) viene brevemente esposto l'ambiente politico generale, ossia la peculiarità della scena politica dell'Istria del dopoguerra, come una delle

condizioni più importanti che ha favorito la nascita e lo sviluppo del fascismo in questi spazi geografici.

Vengono presentati soltanto gli elementi fondamentali dei processi evolutivi, e nella misura in cui lo ha »consentito« la documentazione archivistica consultata, senza alcuna pretesa di darne una completa presentazione, però con manifesta intenzione di ribadire il ruolo, ossia la partecipazione del fascismo in quello che recentemente la bibliografia definisce fascismo »provinciale« e »di confine«, o, per essere più concreti »fascismo istriano«.

È particolarmente importante ribadire che i fondi archivistici non abbondano di materiale di rilievo il quale darebbe una completa visione degli avvenimenti nel Pisinese. In altri termini, la documentazione è piuttosto parziale e frammentaria, ed è appunto per questo che era necessario presentare lo sviluppo del fascismo nel Pisinese nel quadro del suo generale sviluppo in Istria, e il suo inserimento nel concetto più ampio del »fascismo istriano«.

Il fascismo nell'Istria centrale, ovvero nel Pisinese (il quale comprende la maggior parte del suo territorio) ebbe uno sviluppo in condizioni sociali ed etniche molto specifiche. Infatti l'area è popolata prevalentemente dalla popolazione rurale croata (quella italiana invece risiede prevalentemente nei centri urbani). Pisino coi dintorni ha rappresentato sin dagli inizi, il massimo ostacolo al fascismo, per cui la partecipazione della popolazione alle organizzazioni fasciste è stata minima. Tale atteggiamento nei confronti del fascismo la popolazione manterrà durante tutto il periodo del Regime.

Benché il fascismo del Pisinese abbia percorso l'identico itinerario di sviluppo di quello delle altre parti dell'Istria, identici sono stati anche i suoi fautori (gli intellettuali, gli ufficiali e i soldati in congedo, i veterani e reduci di guerra, i volontari e la gioventù irredentista dell'anteguerra), esso possiede le caratteristiche tipiche del fascismo agrario »rurale«, il quale, in tempi successivi si troverà sempre in opposizione rispetto alla burocrazia fascista e ai »politici borghesi«.

La comparsa del fascismo e il suo propagarsi, come pure la sua indole, sull'area dell'ex distretto, circoscrizione e sottoprefettura di Pisino sono stati condizionati prevalentemente da fattori »interni«, dalla configurazione etno-nazionale e sociale come pure da peculiarità politico-economiche della società istriana del primo dopoguerra. La penetrazione del fascismo nella parte centrale della Penisola è stata più lenta che altrove.

La popolazione in maggioranza croata, radicata in solide comunità patriarcali è stata un ostacolo alla penetrazione dell'ideologia fascista e alle sue stesse organizzazioni le quali assumevano un marcato orientamento antislabo. Per cui, soltanto dopo la liquidazione delle istituzioni nazionali, culturali, spirituali, politiche ed economiche dei croati, si è resa possibile la penetrazione del fascismo nell'area delle »grige zone allogene«. La cosa è confermata anche dal fatto che le organizzazioni fasciste compaiono dapprima nei maggiori centri urbani e successivamente in quelli rurali. Da un movimento tipicamente urbano ai suoi inizi, il fascismo nel Pisinese, negli anni venti inoltrati, assume gradualmente un carattere »agrario« rurale, mutandone non solo la struttura sociale, ma anche quella nazionale. Ed è appunto questa una delle caratteristiche del movimento fascista nel Pisinese. Il fascismo »agrario«, oltre a essere contrapposto a quello »urbano«, nella sua componente nazionale mai superata, esso è contrapposto al fascismo »cittadino di salotto« anche da posizioni ideologiche. Mentre il secondo figura come vero »politicantismo« dei cittadini medi, il primo è marcatamente militante, volgare, impulsivo, stereotipo dello squadristo aggressivo e »rivoluzionario«, il quale è sostenuto da gruppi giovanili.

Nel periodo tra il 1919 e il 1929, visto nel suo complesso, è possibile notare ancora una sua »distinzione«. Benché molto agile politicamente (terroristicamente), fatto dovuto alla sua »giovinchezza«, il movimento fascista è poco numeroso, ragione per cui esso è più aggressivo e più pericoloso. E tale rimarrà per tutto il decennio indipendentemente dal fatto che il regime tenterà in tutti i modi, attraverso le proprie istituzioni economiche, culturali e politiche, di fascistizzare, ovvero di assimilare la popolazione »allogena«.